

CRISI I CANVIS ESTRUCTURALS A LA HISPÀNIA ORIENTAL ENTRE L'ALT IMPERI ROMÀ I L'ANTIGUITAT TARDANA

RAMON JÁRREGA DOMÍNGUEZ
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

RESUM

En aquest treball valorem els canvis estructurals que es varen produir a la zona costanera oriental d'*Hispania* (corresponent actualment a Catalunya i el nord del País Valencià), centrant-nos especialment en la relació ciutat-camp. Plantegem l'abast real de la crisi del segle III a la llum de l'arqueologia, així com l'evolució del poblament des del model romà altimperial fins l'antiguitat tardana, intentant valorar si ens trobem davant un despoblament o una concentració de la propietat, o ambdues coses. Finalment, analitzarem la transició entre el model romà de poblament i l'etapa visigoda amb la transició al poblament alt-medieval.

PARAULES CLAU

Hispania, antiguitat tardana, crisi, canvi.

Crisis and structural changes in eastern Hispania between the first half of the Roman Empire and Late Antiquity

ABSTRACT

In this article we assess the structural changes that took place in the coastal area of eastern *Hispania* (now corresponding to Catalonia and the northern region of Valencia), focusing particularly on the relationship between city and countryside. We also consider the extent of the Crisis of the Third Century in the light of archaeology, as well as the population's evolution from a Roman model typical of the first half of the Roman Empire to Late Antiquity, trying to assess whether this was a case of depopulation or concentration of ownership or both. Finally, we analyse the transition from the Roman model of settlement and the Visigoth period with the transition to early medieval settlement.

KEYWORDS

Hispania, late antiquity, crisis, change.

INTRODUCCIÓ

El coneixement del període que anomenem antiguitat tardana compta, a més de l'interés intrínsec que pugi tenir l'estudi d'una època determinada, amb el valor afegit de documentar els canvis transcendents que conduïren del món clàssic (i més específicament, de l'Imperi romà) a l'edat mitjana, uns canvis determinables en diversos aspectes transcendents, com l'economia, la religió i l'organització política, la qual cosa té una important repercussió en l'estructura del territori i el paisatge.

El període de transició entre l'anomenat alt Imperi romà i el baix imperi (i per extensió, l'antiguitat tardana), bàsicament entre els segles III i VI-VII, és encara lluny de ser ben conegut, tant per l'escassetat de fonts escrites com per la diferència interpretativa dels diferents autors sobre les dades arqueològiques, sovint força incompletes. Aquesta situació es fa encara més pregon a l'antiga *Hispania* i, més concretament, a les terres catalanes (de les quals ens n'ocuparem aquí), fins al punt que les diferents interpretacions que se n'han fet resulten sovint força antitètiques. Tot seguit farem un repàs i proposarem un estat de la qüestió pel que fa als nostres coneixements actuals sobre el període esmentat en aquest territori.

Per bé que ha estat objecte d'interpretacions força diverses i fins i tot radicalment enfrontades, podem afirmar que el període clau en el qual es produïren les condicions i les circumstàncies que varen donar lloc als importants canvis estructurals d'època tardoantiga fou el segle III, tot i que l'origen dels problemes es pot copsar ja a mitjan centúria anterior, com ha fet ben palès Alföldy (1998) a la nostra àrea. L'anomenada crisi del segle III ha portat veritablement de corcoll els historiadors i els arqueòlegs que se n'han ocupat, que han arribat a conclusions ben diverses, des de qui la considera poc menys que un moment apocalíptic fins a qui en nega fins i tot l'existència. El cert és que aquesta centúria forma una veritable «frontissa» que permet separar el període que hom coneix per alt imperi del baix imperi, que s'enquadra ja dins del que hom anomena ara «antiguitat tardana». Per tant, és un període durant el qual s'experimentaren canvis substancials en la societat romana, l'abast dels quals (i la seva diversa implantació segons les àrees) és el que cal esbrinar amb cura, per tal de no caure en posicions maximalistes i, el que és més important, mancades de rigor històric.

El gran problema al qual ens enfrontem d'entrada és la manca de fonts escrites sobre l'època: bàsicament ens hem de limitar a documents històricament poc valuosos, com l'anomenada *Historia Augusta*, que se centren en les campanyes militars i especialment en els suposats retrats psicològics dels emperadors. Del segle III gairebé només en podem destacar els escrits patrístics cristians, com les cartes de sant Cebrià, que evidentment, pel seu caire, aporten només una llum molt parcial sobre la societat romana de la seva època. L'epigrafia lapidària també experimentà a partir del segle III en aquest període un fort retrocés, amb la qual cosa una de les eines més valuoses amb què comptem per a estudiar la societat romana de l'alt imperi ens és també molt poc útil per a conèixer la realitat social posterior.

D'altra banda, les fonts arqueològiques tampoc no són tan explícites com ens agradaria. Així, l'aparent disminució d'hàbitats rurals (que tanmateix respon a una realitat, com després veurem) no sabem sovint com interpretar-la ni si és només aparent, per la manca actual en superfície de ceràmiques, monedes o altres materials que en realitat, quan es pot fer una excavació arqueològica més acurada, poden aparèixer.

LA «CRISI» DEL SEGLE III. CORRENTS HISTORIOGRÀFICS I SITUACIÓ ACTUAL

El segle III és un període força convuls de la història romana, marcat per l'anomenada anarquia militar, que va consistir en un constant estat de guerra civil en el qual diferents militars es varen fer amb el poder, proclamant-se emperadors, i on es van produir fins i tot secessions, com la de l'imperi de les Gàl·lies. Sens dubte aquesta situació política tingué importants repercussions en l'economia dels habitants de la part occidental de l'Imperi, encara que sobre aquesta qüestió n'estem molt mal informats. De tota manera, aquesta crisi afecta, pel que ara sabem, la segona meitat del segle III, mentre que la primera part, que correspon a la dinastia severiana (la dels emperadors Septimi Sever, Caracal·la, Heliogàbal i Alexandre Sever), sembla que va ésser una època de pau i relativa prosperitat.

No voldríem entrar en debats historiogràfics de tipus global sobre l'anomenada crisi del segle III, cosa que excedeix de bon tros l'espai que li podem dedicar en un article, i que ja hem tractat en part en un treball anterior (Járrega, 2008a). Tanmateix, per tal de centrar el tema, es fa necessari efectuar un breu repàs als

principals corrents historiogràfics que s'han ocupat d'aquest període (molt debatut), per tal de tenir clar quin punt de partença tenim per al nostre estudi.

Val a dir que actualment hi ha un concepte realment negatiu del mot *crisi* que no es correspon amb el sentit etimològic de la paraula, la qual fa referència a un canvi brusc, sense que això impliqui connotacions ni positives ni negatives (Járrega, 2008a, p. 106, nota 1). Per tant, una part important del debat historiogràfic (potser fins i tot amb una certa esterilitat) s'ha centrat a intentar determinar si en el segle III hi hagué «crisi» o no i, en el supòsit que hi fos (sovint, assumint les connotacions negatives que s'atribueixen a la paraula), quines foren les seves característiques i (potser de forma sobredimensionada) quina transcendència tingueren les incursions bàrbares que les fonts escrites enregistren en relació amb aquest període, especialment en època de Gal·lié.

En l'anàlisi del món rural romà, una situació fins a cert punt paral·lela la trobem en les consideracions que puguem fer sobre la transcendència que tingueren els canvis del segle III en els models de poblament. És perillosament temptador optar per models tancats, i en aquest sentit la disminució d'hàbitats que sovint es pot copsar entre l'alt i el baix imperi és susceptible d'ésser interpretada de diferents formes. Una d'elles, la més tradicional, pressuposa un abandonament d'hàbitats a causa de la crisi econòmica i la incursió dels bàrbars. Tanmateix, el model d'hàbitat constatable a partir del segle IV, segons el qual hi ha una disminució del nombre de nuclis habitats en relació amb el període anterior (variable, segons les zones), es pot deure a diversos factors: des d'un despoblament traumàtic, a causa d'una clara ruïna econòmica i d'una disminució demogràfica (que pot tenir diverses causes), fins a una concentració de la propietat, que sembla caracteritzar el paisatge agrícola a partir de l'època constantiniana.

Les fonts escrites que coneixem referents al segle III hispànic no cal dir que són força deficients (per no dir gairebé totalment inexistents), i se centren bàsicament en les repercussions de la incursió franca de la segona meitat del segle, a la qual després ens referirem. Per tant, creiem que l'anàlisi arqueològica ha de tenir un paper cabdal en les interpretacions de tipus històric que puguem fer sobre aquest període. Tanmateix, cal considerar el perill de sobrevalorar o menystenir les fonts, tot oscil·lant entre un inicial defecte i un posterior excés de criticisme.

La interpretació de les repercussions de la crisi del segle III a *Hispania*, i concretament de les incursions bàrbares, ha donat peu a dues visions antagò-

niques: una que podríem anomenar «catastrofista», iniciada per Blas Taracena (1950) i continuada per Miquel Tarradell (1955, 1956 i 1958), Albert Balil (1957, 1959*a* i 1959*b*) i José María Blázquez (1968), i la reacció posterior, per a la qual no és fàcil trobar una denominació (potser «negacionista» o «relativista»), representada per Javier Arce (1978) i Adela Cepas (1997), que en essència nega l'anterior. Ambdues teories creiem que han abusat dels extrems en els seus plantejaments. Efectivament, la primera proposa que el segle III fou un període de calamitats, en el qual tant les incursions bàrbares com les hipotètiques revoltes locals varen arruïnar el país i varen provocar la destrucció i l'abandonament de molts hàbitats, amb una dràstica reducció del poblament durant el baix imperi. En contrast, Arce i els altres autors que l'han seguit neguen aquesta interpretació, adduint que moltes de les suposades destruccions no han estat demostrades i que l'epigrafia oficial demostra una continuïtat durant el segle IV, com ho indicarien les inscripcions oficials de *Tarraco*. Aquesta visió, tan distorsionada en els seus posicionaments com ho podien ser els contraris, encaixa en un concepte excessivament positiu sobre els moments de crisi del segle III que es recolza en punts de vista discutibles, o directament equivocats.

Actualment hem de considerar tots aquests aspectes amb cura i un esperit cartesià. En primer lloc, hem de pensar que unes quantes dècades de convulsions i desgovern polítics, representats pel llarg període d'anarquia militar, deurién ser qualsevol cosa menys bons per a l'estabilitat de l'Estat romà i de la seva economia, i no deu ser casual que precisament a finals del segle III deixessin d'arribar massivament a Roma les àmfores bètiques que varen generar el mont Testaccio. D'altra banda, la relativa abundància d'inscripcions dedicades a emperadors de la segona meitat del segle III (Claudi el Gòtic, Aurelià, Probe), no sols en ciutats importants com *Tarraco* sinó en d'altres de més modestes com podien ser *Baetulo* (Badalona) o *Iluro* (Mataró), va ésser interpretada com un signe de normalitat i continuïtat (Cepas, 1997, p. 112 i 142; Arce, 2005, p. 14), quan més aviat sembla que és el contrari, és a dir, un intent de les elits municipals de fer palesa la seva fidelitat a l'emperador de torn (Pons, 1994, p. 243; Jàrraga, 2008*a*, p. 112).

Un element molt important per a estudiar el període que ens ocupa és la numismàtica, i molt especialment la rellevància històrica del fenomen de les tesauritzacions. Hi ha una certa abundància de tresorets a les nostres contrades, la qual cosa ha estat interpretada com a indicatiu clar que aquestes ocultacions foren degudes a la por causada per les invasions. Actualment, els autors que s'han

ocupat del tema (Campo i Gurt, 1980; Sagredo, 1985; Marot, 1999; Gozalbes, 1996; 1996-1997; 2003; 2004 i 2005) tendeixen a desvincular l'existència de tresorets de les invasions, fonamentalment perquè les dates d'ocultació que es poden deduir dels mateixos són diverses, i no deuen respondre a una sola causa.

D'altra banda, cal tenir ben present (sobretot quan es vol fer una interpretació històrica de les dades) que no és el mateix una tesaurytzació (que implica una ocultació) que un dipòsit monetari, que pot tenir altres causes. Tanmateix, cal tenir en compte que és anòmal que tants tresorets restessin en l'oblit, la qual cosa és una òbvia senyal que qui els va amagar no els va poder recuperar mai, per les raons que fos. També crida l'atenció l'anormal concentració de tresorets de la segona meitat del segle III entre el sud de Catalunya i el nord del País Valencià (Gozalbes, 1996; 1996-1997; 2003; 2004 i 2005; Marot, 1999, p. 329), amb un estrany buit (difícil d'explicar) a la zona de Múrcia, fins Andalusia. Aquest fenomen ha de respondre a unes causes concretes, que no coneixem prou bé. Després d'un període de revisió i relativisme en la interpretació històrica dels tresorets, ara es detecta una certa concentració cronològica dels mateixos entorn dels anys 266-267, que podria tenir diverses explicacions: les possibles conseqüències hispàniques de la usurpació de Pòstum (Gozalbes, 1996, p. 395-399) o, com creiem (malgrat el descrèdit a què aquesta idea s'ha vist sotmesa), la incursió franca.

LES REPERCUSSIONS DE LA CRISI DEL SEGLE III A L'EST DE LA TARRACONENSIS A LA LLUM DE L'ARQUEOLOGIA

El període conegut (ben gràficament) amb el nom d'«anarquia militar» marca la fi violenta de la dinastia severiana i l'inici d'un període de constants pronunciaments militars, que provocaren una inestabilitat política que ha contribuït en gran part a la forja del concepte de *crisi* del segle III. Fins l'època de Gal·lié són molt poques (per no dir cap) les dades que tenim per a l'àrea que ens interessa, tant des del punt de vista de les fonts escrites com de les dades arqueològiques.

Sobre la discutida incursió dels bàrbars, sabem per les fonts que els francs varen atacar *Tarraco* i que es varen apoderar de la flota que estava fondejada al port de la ciutat (Aureli Víctor, *Epitome de Caesaribus*, 33, 3). La data d'aquesta incursió ha estat situada vers l'any 260 dC, però probablement correspon a

l'any 264, d'acord amb la Crònica de Sant Jeroni, qui a finals del segle iv va vessar al llatí la crònica en grec d'Eusebi, escrita a principis d'aquell segle i que fixa explícitament aquesta data, que per propera al moment d'escriptura de la crònica creiem força fiable (Járrega, 2008a, p. 114). Tot i les actituds negacionistes abans esmentades, les troballes arqueològiques estan documentant darrerament la magnitud de les destruccions que va provocar aquesta incursió, especialment a les àrees suburbials (Díaz, Macías i Teixell, 2005). Per tant, tot i que després més o menys es va refer, és clar que *Tarraco* va sofrir un cop molt important amb la incursió dels francs.

L'àrea que estudiem és directament esmentada pels autors antics, ja que se'ns diu que els francs atacaren *Tarraco*, on es varen fer amb la flota. No sabem exactament d'on venien ni què varen fer amb els vaixells assaltats, encara que Aureli Víctor ens informa, com hem dit, que es dirigiren cap a l'Àfrica. D'altra banda, Pau Orosi (*Historiarum adversos paganos libri*, VII, 41-2) afirma que els francs varen romandre a *Hispania* durant dotze anys, cosa que si és certa podria indicar que es varen dedicar endèmicament al bandolerisme i el saqueig, cosa que podria explicar les destruccions posteriors a l'any 264 que es documenten a *Valentia* (Ribera, 1989, p. 75; 2003, p. 46 i 101) i *Pollentia* (Arribas i Tarradell, 1987), i fins i tot l'assalt de Siracusa, a Sicília, que es va produir per part dels francs (Zòsim, *Nea Historia*, 1.71.2). Finalment, foren derrotats per l'emperador Probus (*Scriptores Historiae Augustae, Vita Probi* XII.3; Zòsim, *Nea Historia*, I.68.1), probablement l'any 278 (*Chronica Eusebi-Hyeronimi*). Es pot paral·lelitzar aquesta circumstància amb les activitats piràtiques que dugueren a terme els gots i els hèruls a la Mediterrània oriental des de l'any 253, els quals van arribar a saquejar l'any 267 ciutats tan importants com Atenes, Corint, Nicomèdia i Nicea (segons explicà Dexip, qui els va combatre; conservat per Esteve de Bizanci).

Curiosament, els diversos autors moderns que han tractat la incursió franca del segle III a *Hispania* passen per alt aquests fets, quan sembla evident que tots ells formen part d'una mateixa realitat. És possible que aquest perill no fos eliminat fins finals de segle, quan l'emperador Maximià sembla que va dirigir una campanya bèl·lica a *Hispania* que podria haver tingut com a objectiu els francs (Arce, 1982, p. 19-22).

Cal ser prudents quan utilitzem dades arqueològiques per a fer raonaments històrics, ja que l'evolució en els nostres coneixements pot canviar (fins i tot radicalment) les coses. El corrent històric obert per Arce (1978) i desenvolupat

per Cepas (1997) ha portat a afirmar que no hi ha indicis de cap destrucció a *Tarraco*, clara demostració (segons ells) que les dades aportades per les fonts escrites eren exagerades. Tanmateix, ara sabem que les destruccions a l'àrea urbana de *Tarraco* resten ben paleses a l'antiga zona portuària, on hi ha indicis clars d'enderrocs i incendis (Macías i Remolà, 2005); també hi ha nivells d'incendi a les termes del carrer de Sant Miquel (Tulla, Beltrán i Oliva, 1927, p. 11; Macías, 2004, p. 57-58 i 159; López 2006a, p. 240-241). Igualment, hi ha evidències clares de destrucció a l'interior del recinte emmurallat de la ciutat (Macías, 2004, p. 73-74; López, 2006a, p. 240-241). Tot això fonamenta i demostra les dades escrites, i fa pensar que les destruccions provocaren l'abandonament de part de la ciutat, la qual cosa justifica prou bé que Orosi digués, a inicis del segle v, que encara llavors eren ben paleses a *Tarraco* les conseqüències de la incursió dels francs.

Per contrast, en el cas de *Barcino* (Barcelona), actualment no tenim cap constància que hagi estat destruïda per la incursió dels francs, com s'havia suposat (Pallarés, 1969). Per tant, considerant que aquestes destruccions sí que s'han palesat a la zona de *Tarraco* (i que les fonts escrites documenten l'atac dels francs), ens podem plantejar, com fa Bonneville (Bonneville, 1978, p. 385), la possibilitat que la incursió bàrbara es dirigís vers el sud per la via romana del Vallès, amb la qual cosa tant *Barcino* com *Baetulo* i *Iluro* podien haver restat indemnes d'aquesta incursió.

Una vegada documentada arqueològicament la realitat de la incursió dels francs, resta per establir l'abast real de la mateixa. Parlar d'una invasió sembla excessiu, i creiem que és més propi anomenar-la incursió. Tanmateix, tant *Tarraco* com *Valentia* i *Pollentia* tingueren una continuïtat en època tardoantiga, essent *Valentia* i *Tarraco* seus de bisbats, i mantenint aquesta darrera la capitalitat provincial. De tota manera, això no ens ha de portar a menystenir la importància objectiva que la incursió (o les incursions) dels francs degué tenir per a les ciutats riberenques del *conventus Tarraconensis* en el segle III.

Com va afectar aquesta crisi al territori? En coneixem un exemple molt clar a la rica vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragonès), on les excavacions han demostrat que va ésser destruïda per un incendi (Tarrats *et al.*, 1998 i 1999), que molt probablement podem pensar que es degué a la incursió dels francs. Entre les cendres es va trobar un cadàver (la causa de la mort del qual va ser l'enfonsament del sostre per l'incendi) que portava un saquet (que deuria anar cosit a la cintura) que contenia un petit conjunt de 16 sestercis, datats en els anys 255-256 (Ma-

rot i Ramon, 1999). També a la vil·la dels Munts es va trobar (molts anys abans) un altre conjunt monetari (Mateu Llopis, 1950; Balil, 1979), segons sembla en una capa de cendres i restes calcinades prop dels mosaics. Estava format per 277 monedes, que proporcionen la data de l'any 266; a diferència de l'altre conjunt dels Munts, aquest sí que sembla clarament un tresoret.

Ara com ara no tenim altres dades que ens permetin il·lustrar destruccions a les altres vil·les i assentaments rurals de l'àrea que estudiem. Un cas interessant és el de la vil·la de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), en la qual es va produir un incendi datat en la segona meitat del segle III (Castanyer i Tremoleda, 1999), però aquest incendi sembla que es va produir de forma concreta a la cuina i les àrees adjacents, de forma que no és possible saber si es va deure a un accident (com creuen els seus excavadors) o fou un foc intencionat. En canvi, sembla que no hi ha cap raó que ens impedeixi relacionar la destrucció de la vil·la dels Munts amb les constatades al mateix casc urbà de *Tarraco*, especialment tenint en compte que s'hi ha trobat un cadàver caigut *in situ*.

Podem deduir que la destrucció de la vil·la dels Munts d'Altafulla (sens dubte, una de les més riques de l'*ager Tarraconensis*) fou causada pels francs durant la seva incursió, però no tenim cap dada que ens permeti pensar que aquesta afectés els altres assentaments rurals del territori. Altres vil·les properes, com la de la Pineda - Cal·lípolis (Salou, Tarragonès), la Llosa (Cambrils, Baix Camp), al sud de *Tarraco*, Centcelles (Constantí, Tarragonès) o els Hospitals (el Morell, Tarragonès) no presenten cap indicatiu de destruccions, i a més tingueren una activitat important en època tardoantiga (Macías, 2005). Tanmateix, a la vil·la Vinyet (Sitges), tot i que hi ha indicis de pervivències posteriors, la *pars rustica* hi apareix abandonada i espoliada vers el tercer quart del segle III (García Targa, 2004; Revilla i García Targa, 2006; López, Fierro i Caixal, 2008, p. 92; López, Fierro i Caixal 2009, p. 134).

No ha d'ésser casual que en aquest període del segle III es produïssin abundants ocultacions monetàries, que la recerca i la casualitat han documentat amb certa amplitud a la costa mediterrània hispànica (Campo i Gurt, 1980; Sagredo, 1981-1985; Gozalbes, 1997). A més dels dos conjunts de la vil·la dels Munts i dels que s'han localitzat a la mateixa ciutat de Tarragona (Hiernard, 1978; Díaz, Macías i Teixell, 2005), en coneixem un altre a l'*ager Tarraconensis*, trobat al Vilar (Reus), que es pot datar amb posterioritat a l'any 270 (Marot, 1999, p. 329), i els tres recentment trobats a Tarragona i la vil·la de la Llosa, encara inèdits (Járrega 2008a, p. 120-121). Més al sud hi ha una curiosa concentració de

tresorets al nord del Sagunt, on coneixem el de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Baix Maestrat), així com els de Rui Sec (les Alqueries) i el d'Almenara (a la Plana Baixa), ambdós datats vers 265-266 (Gozalbes, 2005). Per tant, l'àrea compresa entre *Tarraco* i *Saguntum* presenta una acumulació anormalment gran de conjunts monetaris, i concretament de tresorets, que no sembla fruit de la casualitat. En el recull que en va fer Teresa Marot (1999, p. 329) apareixen, en l'àrea que estudiem, un total de 10 conjunts.

La datació d'aquests tresorets en els anys 266-270 ha estat utilitzada per a desvincular-los de la incursió franca, per considerar-los massa tardans; efectivament, amb les dades esmentades més amunt, podem considerar-los dos o tres anys posteriors. Crida l'atenció la presència (al Mas d'Aragó i Riu Sec) de monedes de l'usurpador oriental Quiet, raríssimes als conjunts monetaris del Mediterrani occidental. L'aparició d'aquestes monedes es podria deure a factors comercials o potser, com ha suggerit Gozalbes (1996, p. 398), podria respondre a la possible presència de soldats orientals involucrats en hipotètiques lluites entre els partidaris de Gal·li i Pòstum. D'altra banda, cal tenir present que la *Historia Augusta* fa referència a l'existència de francs que estaven al servei de Pòstum (*Gallienus*, 7,1; *multis auxiliis Postumus iuvaretur Celticis atque Francicis*), i potser en aquest context es podria interpretar la seva penetració a la Península i la presa de *Tarraco* (Gozalbes, 1996, p. 399). Aquesta hipòtesi proporciona un punt de vista molt interessant, ja que, com va passar l'any 409, aquesta incursió bàrbara podria haver-se produït en realitat en el marc d'una guerra civil romana.

Repasant la cronologia dels fets, creiem que pot plantejar-se una nova hipòtesi que expliqui la formació dels tresorets, no ja per la incursió dels francs o la usurpació de Pòstum per separat sinó per una conjunció d'ambdós factors. Concretament, a la vista de la cronologia dels tresorets, creiem que és possible que els francs, que sembla que ja havien penetrat a *Hispania* l'any 264, aprofitessin la doble diversió de les usurpacions de Pòstum i Aureol per a campar lliurement, sense por a una represàlia de l'exèrcit de cap d'ells, prou enfeïnats en aquell moment a guerrear entre si. Per tant, podria molt bé ser que els francs, aprofitant la impunitat que els atorgava aquesta conjuntura històrica, portessin a terme la seva activitat piràtica sense cap resposta oficial, la qual cosa podríem relacionar amb l'afirmació d'Orosi que varen romandre a *Hispania* durant dotze anys.

Per tant, tot i que és molt poc el que podem dir ara com ara sobre el segle III dC, sembla que efectivament va ésser un període de dificultats que explica la diferència (més acusada en unes zones que en d'altres) en el grau de pervivència

dels hàbitats altimperials durant l'antiguitat tardana i que, de forma directa o indirecta, la incursió franca de l'any 264 degué ésser un element més, potser decisiu, en l'empobriment i la desestructuració que semblen haver patit les ciutats i els hàbitats rurals de l'est de l'antiga *Hispania Citerior* en aquell període.

EL PAS DEL POBLAMENT ALTIMPERIAL AL TARDOANTIC: DESPOBLACIÓ O CONCENTRACIÓ?

Una de les formes d'intentar valorar l'abast de la crisi del segle III i els canvis entre l'alt imperi i l'antiguitat tardana al poblament rural consisteix a comparar el volum de jaciments coneguts amb materials arqueològics altimperials i els que presenten materials tardoantics. No cal dir que aquest mètode és problemàtic, perquè es basa majoritàriament en prospeccions superficials, i és ben sabut que generalment els materials tardoantics són menys abundants que els de l'alt imperi, de manera que és possible que en molts casos no es detecti en la prospecció l'existència d'una fase tardoantiga dels assentaments, però això no vol dir que en molts casos no hi sigui. Com més gran sigui el volum del material identificat en la prospecció, més gran serà també la fiabilitat.

El problema esmentat es fa encara més palès si el concretem en els materials del segle III. Fins i tot quan hi ha excavacions arqueològiques, el volum de materials d'aquesta centúria és molt minso. Generalment es pot atribuir aquesta escassetat a la presència de la crisi econòmica, que disminuiria el comerç, però aquest argument és quelcom simplista. En tot cas, el contrast entre el volum de poblament de l'alt i del baix imperi resulta indicatiu dels canvis operats entre ambdues èpoques i, per tant, podem pensar que les causes que provoquen aquests canvis es troben generalment en el període intermedi, és a dir, el segle III. Aquest mètode, en definitiva, és útil per a mostrar els canvis en el volum i la distribució del poblament, que podem considerar efectivament que es produïren en el segle III, però òbviament no ens serveix per a conèixer les causes ni la natura d'aquests canvis.

Aquest mètode quantitatiu va ésser aplicat per primera vegada entre nosaltres per Miquel Tarradell (1965 i 1968), en valorar el contrast entre l'ocupació de l'alt imperi i la de l'antiguitat tardana a Villar del Arzobispo, a la comarca dels Serrans (País Valencià), on d'un total de 18 jaciments, en una àrea de 10 x 8 km de superfície, al final del segle III només en quedava un, precisament

el més ric i l'únic amb epigrafia. Per tant, la reducció representa el 94,44% del total, i la continuïtat tan sols el 5,55%. Cal tenir en compte, però, que es tracta d'una àrea reduïda, que no s'hi havia fet cap excavació i que el coneixement de les ceràmiques romanes (principals elements de datació) no era llavors tan acurat com ara. De tota manera, els resultats aportats per Tarradell apunten vers una forta disminució del nombre d'hàbitats en època tardoantiga. Per tant, a partir d'aquí ha esdevingut un tòpic afirmar que durant el segle III es produí un fort procés de desaparició d'hàbitats rurals, cosa que cal explicar, bé per un fort despoblament, bé per una concentració de la propietat, o per una combinació d'altres factors.

No s'han dut a terme, després de l'esmentat estudi de Tarradell, gaire intents quantitatius similars, però els que s'han fet permeten matisar la forta disminució de poblament que aquest autor detectà a la zona de Villar del Arzobispo. Així, Prevosti (1981*a* i 1981*b*) ha estudiat el cas del Maresme, on l'apreciació d'una mostra de 38 assentaments dóna una reducció d'un 21%, i una continuïtat del 79%. A les comarques de Girona, la continuïtat és d'aproximadament el 50% (Nolla i Casas, 1984, lām. iv-v). Menéndez i Solias (1985, p. 166-167) s'han centrat en part del Barcelonès i el Baix Llobregat, i han arribat a la conclusió que tant la disminució com la pervivència se situen també entorn del 50%, tot i que es basen només en un reduït grup de 14 jaciments, i actualment se'n coneixen més. En canvi, al litoral del Garraf i el Penedès es constata una reducció molt més important, d'entorn d'un 73-76% (Revilla i Miret, 1995, p. 205; Guitart, Palet i Prevosti, 2003, p. 152; Prevosti, 2007, p. 74).

A la zona central de l'*ager Tarraconensis* la reducció del poblament se situa entorn del 58%, i la continuïtat vers el 42% (Járrega, 2008*a*, p. 128). Altres càlculs posteriors (López Vilar, Prevosti i Fiz, 2011, p. 395-396; 120 jaciments altimperials enfront de 57 baiximperials) permeten plantejar una reducció del 67,79% i una continuïtat del 32,20%. És a dir que sembla haver-hi una reducció d'entre la meitat i tres quartes parts del poblament. A l'àrea de *Dertosa* i la part baixa de l'Ebre, d'un total de 64 jaciments romans hi ha materials tardoantics en 24 (Revilla, 2003, p. 143; García *et al.*, 2004-2005, p. 260; Járrega, 2008*b*, p. 197; Járrega, 2011*b*, p. 53-54); la reducció representa només el 37,5% del total, i la continuïtat el 62,5%. De tota manera, aquesta relativa continuïtat es detecta especialment a l'àrea del Baix Ebre i a l'interior, a la Ribera d'Ebre; en canvi, a la zona del Montsià, dels jaciments coneguts només hi ha constància de continuïtat en època tardoantiga de la vil·la de la Carrova (Amposta), per la

qual cosa s'ha suposat que es va produir una veritable despoblació de la comarca en el segle III (García, 2000, p. 170). Tanmateix, cal tenir en compte que la comarca del Montsià és la menys coneguda de les terres de l'Ebre pel que fa a prospeccions i excavacions de jaciments romans, però, tot i que cal fer aquesta matisació, el quadre que presenta està en consonància amb el que proporcionen les veïnes comarques de Castelló, com veurem més avall.

Si prenem com a exemple la comarca de la Plana de Castelló, que deuria pertànyer (almenys en part) al *territorium* de *Saguntum*, i on hi ha un nombre elevat de jaciments, podem veure que les dades contrasten amb les que hem vist fins aquí: de 99 jaciments de l'alt imperi, 12 estan actius en l'antiguitat tardana (i un parell són nous d'aquesta època, però tot i així els computem), per la qual cosa la reducció és el 87,87% del total, i la continuïtat un 12,12% (Járrega, 2011a, p. 522). Per tant, tot i la manca d'investigació, tot apunta vers una davallada molt més considerable que les àrees de més al nord. Això ens planteja un problema, que pot tenir diverses causes. Una d'elles pot ser el desigual coneixement que tenim dels jaciments d'aquesta zona, en la qual se n'han excavat molt pocs (com la vil·la de Benicató), i les prospeccions no sempre han estat acurades. Tanmateix, creiem que és una dada orientativa, que coincideix, curiosament, amb els resultats constatatats per Tarradell a la zona de Villar del Arzobispo. D'altra banda, darrerament s'ha excavat una vil·la (encara inèdita) a la partida de Vinamargo (Castelló) que no sembla sobreviure més enllà del segle III (Alfonso i Miguélez, en premsa), per la qual cosa sembla que, efectivament, tendeix a confirmar-se aquesta davallada a la zona de Castelló.

Una mica més a l'interior, a la comarca de l'Alt Palància (tot i que cal ser prudents, ja que pràcticament no s'hi han fet excavacions), les dades actualment conegudes (Járrega, 1998; 2000) ens indiquen que de 50 jaciments coneguts d'època altimperial en continuen només 8 en època tardoantiga, tot i que cal dir que el coneixement que tenim d'aquests jaciments és força desigual. Això implica que la reducció representa el 84% del total, i la continuïtat tan sols el 16%, valors força similars als que hem constatat a la zona de la Plana. Malgrat la manca d'excavacions, cal tenir en compte la significació de jaciments com el Campillo (Altura), amb uns materials en superfície molt abundants, on el més modern constatat és un sol fragment informe de sigil·lada africana C, havent-hi, en canvi, una certa abundància de sigil·lada africana A i ceràmica africana de cuina, per la qual cosa sembla força probable que aquest assentament no ultrapassi la data del segle III (Járrega, 1996, p. 372-373 i 377-378).

En resum, mentre que a la costa catalana la disminució d'hàbitats en el baix imperi oscil·la entre el 20 i el 50%, trobem en terres valencianes (almenys a les tres zones esmentades) una disminució molt més important, de l'ordre del 80%, o potser fins i tot més, en el cas apuntat per Tarradell. Tot i tenir en compte els problemes que pugui comportar la diferent intensitat de la prospecció, creiem que hi ha d'haver causes històriques que expliquin aquesta diferència.

Les dades abans analitzades tendeixen a plantejar diferències regionals importants, ja que la disminució i la continuïtat del poblament és més matisada a la zona situada al nord de l'Ebre, als *agri* de *Tarraco* i *Dertosa*, que al sud, on la davallada sembla que és molt més important. Les raons d'aquesta diferència són desconegudes, però apuntem que podrien tenir relació amb una situació de crisi molt més aguda en aquesta zona, com ho poden fer pensar tant la major concentració de tresorets de la segona meitat del segle III en aquesta zona com la desestructuració que sembla que patí la ciutat de *Saguntum* durant l'antiguitat tardana.

Cal valorar si aquests canvis es deuen a una disminució o a una concentració de poblament. Tanmateix, si no hi hagué (i pel segle IV no tenim cap indicatiu que hi fos) cap canvi important en el sistema econòmic basat en la vil·la romana, en el cas que es tracti d'una concentració de poblament (i sense que sapiguem pràcticament res sobre l'existència de *vici* a aquesta zona, tant en l'alt imperi com en l'antiguitat tardana) és evident que això implicaria l'empobriment de bona part dels camperols, que haurien d'instal·lar-se a les propietats dels més poderosos, a no ser (cosa poc probable en aquests moments) que anessin a viure a les ciutats. Per tant, tot i que no ho sabem, és probable que el que es produí fos una combinació de despoblament (a causa de les calamitats experimentades durant el segle III) i una concentració de la població rural al voltant dels nuclis més potents, com les vil·les de Centcelles, Darró, el Castell de Cubelles, la Pineda, Paret Delgada i Barrugat, que hem esmentat més amunt.

EL BAIX IMPERI (SEGLES IV-V). ELS CANVIS ESTRUCTURALS EN EL POBLAMENT

Fos quin fos l'abast dels canvis que es varen produir durant el segle III dC, el segle IV representa un període nou en relació amb el paisatge urbà i rural anterior. A *Tarraco* hi ha constància d'epigrafia imperial, de la qual coneixem dedicacions a Dioclecià, Constantí, Licini i Crisp (RIT, 0091-0097) i fins i tot una, molt tardana, dedicada als emperadors Lleó i Antemi (RIT, 0100), molt a

les darreries de l'Imperi. Destaca l'esment d'una *porticus Iovia* d'època de Diocleciana (RIT, 0091) que ni tan sols sabem si era nova ni on era exactament, i una inscripció que fa referència a la restauració de les *thermae Montanae* pel *praeses* de la *Tarraconensis* Marc Aureli Vincent, segons una inscripció que li dedicà el *curator rei publicae Tarraconensis* (càrrec certament curiós i poc conegut) Messis Marià (RIT, 0155). La imatge que tenim és la d'un abandonament, potser progressiu, però en tot cas generalitzat de l'antic nucli urbà, que es concentrà només a la zona portuària i començà a ocupar (sembla que en la primera meitat del segle v) l'antiga zona oficial de la part alta de la ciutat (Adserias *et al.*, 1996-1997; Macías, 2000a). Crida l'atenció el fet que les *thermae Montanae* no foren restaurades per un ric membre de l'elit ciutadana, com era habitual durant l'alt imperi, sino per un càrrec de l'administració, la qual cosa dóna indici dels canvis operats a la ciutat, i probablement de la desestructuració de les elits com a elements dinamitzadors de la ciutat. D'altra banda, és possible que la ciutat no estigués estàlvia de la guerra civil entre Constanci II i Magnenci, com ho semblen suggerir alguns indicis encara poc valorats; la basílica del fòrum colonial fou destruïda per un incendi probablement l'any 353, i no es va reconstruir mai més (Járrega, 1990a). Aquests fets podrien haver contribuït a la decadència de la ciutat.

Al baix imperi s'ha atribuït un tòpic que planteja l'esquema que les elits, fugint de les càrregues cada vegada més oneroses, s'establiren al camp, on varen edificar grans vil·les que mostren en la planta la seva opulència. Aquest fenomen no sembla haver tingut una gran extensió a la zona que aquí estudiem, com després veurem. Tanmateix, el que sí es donà (tot i que sembli una contradicció amb l'anterior) és la creació de superbes *domus* urbanes, molt més luxoses de com ho havien estat mai; aquest fet es detecta a Roma, com ha estudiat Guidobaldi (1986, 1993 i 1999), tot i que és ben cert que la situació de la noblesa senatorial romana no es pot extrapolar al que passa a les províncies. Tanmateix, a *Hispania* es constata l'existència de riques *domus* del segle iv profusament decorades amb mosaics, a *Emerita Augusta* (Mèrida) (Arce, Chavarría i Ripoll, 2007), cosa ben lògica si considerem que era la capital de la *diocesis Hispaniarum*. Tanmateix, en una ciutat aparentment secundària (però que cada vegada més tingué un important paper a partir d'aquesta època), *Barcino*, es coneixen almenys tres grans *domus* (que ocuparen un espai considerable dins de la reduïda superfície de la ciutat), la del carrer de la Comtessa de Sobradí, la de la baixada del bisbe Cassador i la del carrer de Sant Honorat, cosa que ens indica la presència d'importants elits urba-

nes a la *Barcino* de la primera meitat del segle iv (Arce, Chavarría i Ripoll, 2007). En canvi, res de comparable podem dir per a *Tarraco* com no sigui a l'àrea de la necròpoli del Francolí, on s'ha documentat una *domus* suburbana probablement vinculada al bisbe de la ciutat (López Vilar, 2006a). No tenim dades per a *Dertosa* ni per a *Saguntum*, però pràcticament tampoc per a cap altra ciutat d'*Hispania*, amb la qual cosa l'únic que podem treure com a conseqüència és la importància de la *Barcino* tardoantiga, deguda a motius que desconeixem, però que probablement cal cercar en la seva ubicació geoestratègica, a l'entrada de la ruta natural vers l'interior que obre el riu Llobregat.

Un element molt important que cal valorar és la muralla tardoromana de Barcelona. Tenint en compte el que s'ha dit més amunt sobre les grans *domus* d'aquesta ciutat, es comprèn la seva importància durant el segle iv. Tot i que s'ha considerat que aquesta muralla és fruit d'una edilícia de prestigi, una obra tan complexa i que devia ser força costosa creiem que havia de tenir una clara funció militar. No hi ha per ara elements arqueològics que ens permetin datar estratigràficament aquesta muralla, però s'hi han trobat diverses monedes de fins mitjan segle iv (Ravotto, en premsa). Tot i que ha estat una hipòtesi negligida i menyspreada per la historiografia posterior, creiem que aquesta fortificació podria datar-se a inicis del segle v, com ja vàrem defensar fa anys (Járrega 1991 i 2005b) basant-nos en paral·lels tipològics amb la fase honoriana de les muralles aurelianes de Roma, així com d'altres casos que semblen correspondre a aquest període, com les muralles de Terracina, a Itàlia. Podrien ser el resultat d'una ordre imperial de l'any 397 (*Codex Theodosianus*, 15.1.36) que recomanava als governadors provincials fortificar les ciutats costaneres més importants o reconstruir les muralles ja existents, segurament en previsió d'invasions. Tanmateix, tampoc no es pot descartar que aquesta muralla es bastís cap a mitjan segle iv, quan s'han datat les fortificacions de les *Clausurae* del Pirineu, que s'han situat hipotèticament en època de Constanci II, posant-les en relació amb la rebel·lió de Magnenci (Mayer, 1993-1994; Castellví, 1997). Tanmateix, pel fet de no aparèixer esmentades a la *Notitia Dignitatum* s'ha suggerit que les *Clausurae* pirinenques podrien en realitat datar-se a inicis del segle v, relacionant-se potser amb la revolta de Màxim (Burch *et al.*, 2006, p. 156), el qual precisament va encunyar moneda a Barcelona, per la qual cosa qui sap si va ser ell qui va ordenar fortificar la ciutat. La qüestió resta encara oberta.

El segle v és un període de canvis molt importants, ja que d'una banda correspon a l'època en què l'Imperi romà d'Occident, després de la divisió de

l'Estat operada a partir de la mort de Teodosi, entrà en una constant decadència que culminà amb la seva extinció l'any 476; de l'altra, l'arqueologia ens indica que és també un segle en el qual s'operaren importants canvis econòmics i estructurals, tant a la ciutat com al camp, als quals ens en referirem més endavant.

En contrast amb el desconeixement que tenim sobre la *Iluro* (Mataró) del segle iv, sabem, per les excavacions dutes a terme al carrer d'en Pujol, que es va produir la colmatació i l'abandonament del *cardo maximus* (o almenys d'un tram important) en la segona meitat del segle v (Cerdà *et al.*, 1997, vol. 2, p. 121-205, especialment p. 157-161; Revilla *et al.*, 1997, p. 101). Creiem que hi ha prou elements de judici per a plantejar que durant la segona meitat d'aquesta centúria es va produir a *Iluro* una important remodelació urbanística (Jàrraga i Clariana, 1994, p. 222) que comportà canvis en el traçat dels carrers, com es desprèn de les troballes de la plaça Xica i del carrer del Beat Salvador. Aquesta remodelació és contemporània de la que s'aprecia a Tarragona, on per la mateixa època es produeix una reconversió dels espais públics de la ciutat (situats a la part alta) per a usos privats (Adserias *et al.*, 1996-1997; Macías, 2000a). D'aquesta situació en coneixem un paral·lel a *Barcino*, on vers la mateixa època l'*intervallum* de la muralla fou bloquejat i ocupat per construccions domèstiques (Banks, 1984, p. 618).

Pràcticament no tenim dades arqueològiques sobre *Dertosa* ni sobre *Saguntum*. Tanmateix, a la primera s'han trobat abundants materials d'època tardoantiga i s'ha excavat part de les necròpolis suburbanes de la ciutat (Arbeloa, 2000; Jàrraga, 2006, p. 173-178); a més, coneixem l'existència de bisbes a *Dertosa* des d'almenys el segle vi, per la qual cosa sabem que era una ciutat molt important durant l'antiguitat tardana, d'acord amb la seva estratègica ubicació al pas de l'Ebre i potser encara com a centre portuari, per bé que és possible que en aquesta època es comencés a aterrar el seu port marítim (Jàrraga, 2006, p. 183).

De *Saguntum* no en sabem pràcticament res durant l'Antiguitat tardana. Sí que podem dir que el seu port estava actiu almenys fins al segle v, com ho indiquen els resultats de les excavacions del Grau Vell (Aranegui, 1982). Tanmateix, gairebé no sabem res del nucli urbà (que, tot s'ha de dir, tampoc no és que es conegui gaire bé pel que fa a l'alt imperi), tot i que almenys en alguns punts hi ha indicis de continuïtat durant el segle iv, i que se'n documenten els abandonaments només a partir del segle v (Melchor i Benedito, 2005, p. 25), per la qual cosa és possible que la decadència manifesta que va patir la ciutat (com s'ha dit més amunt) sigui un fenomen quelcom posterior.

Les remodelacions urbanes, que més o menys semblen contemporànies, no ens permeten valorar-les com una mostra de decadència, ja que l'activitat urbanística per si mateixa no permet treure aquest tipus de conclusions. Ben al contrari, són una mostra que la ciutat estava encara viva, i tenia la capacitat de dur a terme canvis estructurals que afectaren la seva xarxa urbanística.

No podem desvincular aquestes reformes urbanístiques d'un altre tema clau, el de la cristianització de la topografia de la ciutat; en molts casos resta per determinar quan i com es va implantar la primera església cristiana al complex urbanístic anterior, tot i que sembla força evident el desig d'ocupar, amb una nova finalitat, el principal espai públic de la ciutat. Això, per si sol, creiem que dificulta la possibilitat que la primitiva església paleocristiana pogués implantar-se al fòrum en un moment massa reculat, ja que no resulta convincent suposar que s'aixequés una església cristiana en plena àrea foral abans que el cristianisme estigués sòlidament implantat.

Per tant, falta per determinar quina relació pogué tenir la primitiva església amb el temple romà anterior. En general, a les nostres àrees no tenim constància de la reconsagració d'un temple romà com a església cristiana. A *Barcino* (Barcelona), per exemple, les ubicacions de la primitiva basílica (situada sota l'actual catedral) i del temple romà (a l'actual carrer del Paradís) són properes, però diverses (Bonnet i Beltrán de Heredia, 1999); en canvi, a *Gerunda* (Girona), tot i que no s'hi ha excavat a bastament, la identitat topogràfica entre el temple romà i l'església cristiana és ben evident, fins al punt que probablement es tracta del mateix edifici (Canal *et al.*, 2003, p. 183-186).

El cas de *Gerunda* és força interessant, perquè ens permet plantejar la molt probable cristianització del temple romà i a més en una data força avançada, probablement ja en temps visigòtics. A més, a la mateixa ciutat, tot i que les dades arqueològiques són molt minses, sabem de l'existència d'una església anterior extramurs, la vinculada al *martyrium* de sant Feliu; fins i tot la catedral intramurs no apareix esmentada fins al segle ix i encara en relació amb la basílica de Sant Feliu, amb la qual al principi va compartir concatedralitat, la qual cosa deixa ben clara la precedència de l'esmentada església martirial (Canal *et al.*, 2003, p. 185). Això es pot relacionar amb el cas de *Tarraco* (Tarragona), on ja des del segle v (i probablement abans) es constata la presència d'edificis eclesiàstics a l'àrea de la necròpoli paleocristiana situada extramurs, mentre que a la part alta de la ciutat (on avui és la catedral, i abans el temple romà) no es documenta la presència d'edificis eclesiàstics (d'altra banda, pràcticament

desconeguts) fins a moments més avançats, probablement fins al segle VI, com a mínim (Menchon, Macías i Muñoz, 1994, p. 229; Godoy i Gros, 1994, p. 251-252). A *Valentia* sabem que la basílica paleocristiana (de la qual es coneix la part exterior de l'absis i alguns edificis annexos) se situà a l'àrea del fòrum de la ciutat (Ribera, 2003, p. 56-59); la troballa de l'absis indica que no es tracta pas del temple romà reutilitzat, sino d'un edifici diferent. Al voltant d'aquesta construcció es va documentar una necròpoli (Albiach *et al.*, 2000, p. 70-71 i 79-81; Ribera, 2003, p. 60-61 i 65).

Els casos abans esmentats, força propers geogràficament, ens mostren un disseny conscient per part de les autoritats eclesiàstiques d'ocupar el centre administratiu de les ciutats, situat al fòrum. Pel que ara sabem, el que podria ésser el cas més antic és el de *Barcino*, on a jutjar pels materials arqueològics associats a l'aula basilical annexa a la primitiva catedral (situada al subsòl del Museu d'Història de la Ciutat) tenim un *terminus ante quem* de finals del segle IV / principis del V. A tall d'hipòtesi, es pot suposar, però, que el primitiu edifici eclesiàstic d'època constantiniana podria trobar-se extramurs de la ciutat, i no s'hauria ubicat a l'interior fins a l'oficialització del cristianisme en època teodosiana (Jàrraga, 2005a). Els casos abans esmentats de *Tarraco* i *Gerunda* fan pensar en un procés similar, tot i que la identificació topogràfica entre el temple cristià i el romà anterior no es produeix fins un moment molt més avançat; cal remarcar una vegada més que a *Barcino*, que respon a un model diferent, com s'ha vist, el temple cristià ubicat intramurs és més antic que a les altres dues ciutats, i no correspon a la situació topogràfica del temple romà.

A partir de tot el que hem vist, podem suposar que la implantació de la basílica paleocristiana al mateix lloc que el temple romà (fins al punt que sembla tractar-se del mateix edifici) guarda uns forts paral·lelismes en els casos de *Tarraco* i *Gerunda*, i per tant probablement és un fenomen força tardà. Aquesta possible identificació amb el temple romà només podrà aclarir-se, com a Tarragona i Girona, quan es duguin a terme excavacions arqueològiques exhaustives a l'interior de les esglésies corresponents.

Al voltant de la zona ocupada per l'església es varen establir diverses àrees cementirials en època tardoromana, que en alguns casos ocupen l'àrea del fòrum. Així es constata a València, on al voltant de la primitiva basílica paleocristiana s'instal·là una necròpoli visigoda (Albiach *et al.*, 2000, p. 70-71 i 79-81; Ribera, 2003, p. 60-61 i 65), i a *Iluro* (Ribas, 1964 [reed. 1988], p. 142-154; Ribas, 1975, p. 72-86; Gurri i Ruíz, 1993; Jiménez, 1996, p. 104-106; Ribas,

1996, p. 213; Cela i Revilla, 2004, p. 315-344; Bonamusa, 2011, p. 224-235 i 615-620).

Pel que fa a l'àrea rural, tenim indicis d'algunes vil·les sumptuoses d'aquesta època, però no gaires. Hi ha una sèrie de reformes arquitectòniques a la vil·la de Torre Llauder (Mataró) que es poden datar en el segle iv (Prevosti i Clariana, 1993; Clariana i Prevosti, 1994). Un altre cas es coneix des de fa pocs anys: l'Horta Farrerons (Premià de Mar). En aquest lloc s'ha pogut documentar una estructura octogonal amb molt pocs paral·lels coneguts, com el de Valdetorres del Jarama, prop de Madrid (Arce, Caballero i Elvira, 1979); almenys part d'aquesta estructura va ésser utilitzada com un *balneum* (Bosch, Coll i Font, 2002 i 2005; Coll, 2004, p. 267-269). Aquesta construcció, que s'ha de relacionar amb una vil·la anterior, és un element de judici que fa pensar que en alguns casos es produí un important procés d'enriquiment arquitectònic dels assentaments rurals. Això es pot posar en relació amb la idea que, coincidint amb la crisi de l'estructura urbana, els *curiales* tendiren a establir-se al camp, on decoraren les seves noves residències amb la magnificència de les *domus* urbanes. Tanmateix, això s'ha de matisar, perquè a la propera Barcelona hi ha, com hem vist, diversos exemples d'una important continuïtat de la vida urbana i de la permanència de les elits almenys durant tot el segle iv. Sigui com sigui, la concentració de poblament va implicar possiblement l'empobriment de part de la població, però en tot cas l'enriquiment dels més poderosos, com es pot deduir dels canvis operats a les vil·les d'Horta Farrerons i Torre Llauder.

A la zona de *Tarraco* hi ha alguns exemples de vil·les sumptuoses durant el segle iv com les hi havia hagut ja durant l'alt imperi, malgrat els canvis que hi ha hagut. El cas més pregon, i al mateix temps més atípic i controvertit, de vil·la luxosa del baix imperi a l'*ager Tarraconensis* és la de Centcelles (Constantí), que rebé una important transformació afegint-s'hi un edifici que fins ara ha estat un veritable trencaclosques per als investigadors: el que hom anomena mausoleu de Centcelles, una aula monumental que, per la decoració del mosaic que decora la seva cúpula, ha estat identificada com un mausoleu, fins i tot imperial (Schlunk i Hauschild, 1962; Arbeiter, 1989; Arbeiter i Korol, 1988-1989; Hauschild i Arbeiter, 1993); no hi manquen però altres propostes, com la que podria haver estat la tomba d'un bisbe (Arce, 1998-1999). Probablement el suposat mausoleu correspon, en realitat, a una gran aula de recepció de la vil·la romana, com proposa Warland (2002). Per la temàtica del mosaic sabem que el *dominus* de la vil·la era cristià, i sembla clar que apareix representat al mosaic, just davant

de l'entrada, sense cap traça de la diadema que hauria d'haver identificat aquest personatge com un emperador en cas de ser bona aquesta hipòtesi, que per aquesta raó creiem que podem descartar totalment.

Per tant, la vil·la de Centcelles degué pertànyer a algun personatge important de *Tarraco*, potser relacionat amb el govern de la província, i que es troba en consonància amb les grans sales de les *domus* de Roma, com l'anomenada temple de Minerva Mèdica (Guidobaldi, 1986, 1993 i 1999), i les grans vil·les tardoantigues, com la de Piazza Armerina a Sicília (Carandini, Ricci i de Vos, 1982). Macías i Menchón (2007) ressalten el fet que aquesta vil·la es troba just al costat de l'antiga via romana que des de *Tarraco* penetrava vers l'interior de la península, tot plantejant que aquest eix deuria haver tingut molta importància en aquesta època. Sens dubte és així com ho era ja en l'alt imperi, atès que es tracta de la via que menava vers l'interior de Catalunya i la vall de l'Ebre, on hi havia les importants ciutats d'*Ilerda* i *Caesaraugusta*, i d'aquí a l'interior d'*Hispania* i, en darrera instància, a la capital de la diòcesis, *Emerita*. Tanmateix, com veurem de seguida, altres vil·les importants de l'època es troben en altres ubicacions, per la qual cosa no podem plantejar per a aquest eix viari cap precedència sobre altres vies ni en altres períodes.

A la zona oriental de l'antic *ager Tarraconensis* es localitzen dues vil·les que presenten indicis de riquesa durant el segle iv, quan es varen efectuar grans obres de reforma; concretament, la de Darró (Vilanova i la Geltrú) (López i Fierro, 1990; López, Fierro i Caixal, 2008, p. 95; López, Fierro i Caixal, 2009, p. 138) i la del Castell (Cubelles) (López, Caixal i Fierro, 1997, p. 857; López, Caixal i Fierro, 2004, p. 460 i 467; López, Fierro i Caixal, 2008, p. 98; López, Fierro i Caixal, 2009, p. 138). També a la zona oriental de l'antic *ager Tarraconensis* se situen les vil·les de la Rectoria (Pacs) i de Sant Valentí (les Cabanyes), on, tot i que no se'n sap gran cosa, es coneixen restes de mosaics datats en la primera meitat del segle iv (Balil, 1987; López *et al.*, 1992).

Força important seria també la vil·la de la platja de la Pineda, coneguda també amb el nom de Cal·lípolis, que ja era important durant l'alt imperi (com ho indica el conegut mosaic dels peixos), però que en època tardoantiga donà mostres de vitalitat, fins al segle vi (Macías i Tuset, 1996; Macías, 2000b). També la vil·la de la Llosa proporciona indicis de continuïtat, tot i que sense grans luxes (García *et al.*, 2001; Ramón, 2007). Aquestes dues vil·les, com les de Darró i el Castell de Cubelles, es troben a la línia de costa, per la qual cosa podem concloure que, durant el segle iv, aquestes vil·les donen indici de la continuïtat

(o potser la represa) del sistema de la vil·la a la zona costanera propera al nucli urbà de *Tarraco*.

A manca d'excavacions acurades, es fa difícil constatar la continuïtat i la concentració de la propietat en terrenys situats més a l'interior. Cal no oblidar la vil·la de Paret Delgada (la Selva del Camp), poc coneguda per correspondre a excavacions antigues, tot i que s'hi han trobat mosaics policroms i capitells que indiquen que es tractaria d'una vil·la important durant el segle iv (Sánchez Real, 1951; Járrega, 1993a, p. 921-923), i on curiosament s'edificà una capella en època medieval, potser d'origen visigòtic. Aquesta vil·la es troba també al costat del camí abans esmentat que permetia accedir a l'interior d'*Hispania* des de *Tarraco*. Per tant, trobem que les principals vil·les tardoantigues es troben a la línia de costa (i prop de l'anomenada via Augusta, que comunicava els Pirineus amb Cadis) i al costat de la via que mena vers l'interior, on trobem les vil·les de Centcelles i Paret Delgada (Macías i Menchón, 2007). Tanmateix, altres vil·les de l'*ager Tarraconensis* probablement degueren mantenir la seva estructura al llarg del segle iv, com sembla haver succeït amb la vil·la dels Antigons (Reus) (Járrega i Prevosti, en premsa).

A l'àrea de *Dertosa* tenim dades sobre dues vil·les importants, les de Barrugat (Bítem-Tortosa) i Casa Blanca (Tortosa), ambdues a pocs kilòmetres de distància de *Dertosa* i al costat de l'Ebre. De la vil·la de Casa Blanca només s'ha excavat part del que degueren ser uns magatzems de la *pars rustica* (Revilla, 1998 i 2003), per la qual cosa poc es pot dir sobre l'estructura i la veritable importància d'aquesta vil·la, tot i que els materials trobats demostren una important pervivència almenys fins al segle vi, no sabem si experimentant o no transformacions. En canvi, de la vil·la de Barrugat, tot i el desconeixement de la planta de la mateixa (en bona mesura a causa de les destruccions provocades en construir el canal esquerre de l'Ebre a inicis del segle xx), podem dir que fou una vil·la molt important almenys en la primera meitat del segle iv, quan es va dotar de rics mosaics geomètrics que es poder relacionar amb una àrea termal (Járrega, 1993b; Genera i Járrega, 2005 i 2010). Per tant, podem suposar que, paral·lelament als casos abans esmentats de la rodalia de *Tarraco*, la vil·la de Barrugat degué pertànyer a algun personatge important de l'elit dertosana durant la primera meitat del segle iv. Com després veurem, hi ha indicis que en un moment més avançat aquesta vil·la va patir transformacions, però en el segle iv era encara un establiment molt ric.

No tenim indicis de l'existència de vil·les riques a la zona nord del País Valencià, potser en consonància amb la pèrdua d'importància de *Saguntum* a la

qual ja ens hem referit; cal tenir també en compte l'escàs nombre d'excavacions arqueològiques. Tanmateix, a la vil·la romana de Benicató (Nules), a la Plana, una de les poques en què s'han dut a terme intervencions arqueològiques, els materials trobats indiquen una continuïtat en l'hàbitat almenys fins al segle VI (Arasa, 1997; Jàrraga, 2011a, p. 242 i 244), tot i que no hi ha indicis de transformacions estructurals importants.

DE LA TARRACONENSIS ROMANA A LA HISPANIA VISIGODA. LA DESAPARICIÓ DE LA VIL·LA ROMANA

Hi ha un altre episodi bèl·lic molt mal conegut, però que cal tenir en compte: la presa del poder per part del rei visigot Euric. Tinguem present que la zona est de la província *Tarraconensis* fou, tret d'Itàlia, el darrer territori que estigué en mans del cada vegada més descompost Imperi romà; així ho demostra una inscripció de Tarragona, datada ben poc abans de la fi de l'Imperi, entre els anys 468 i 472 (Closa, 1986) i dedicada als emperadors Lleó (d'Orient) i Antemi (de la *pars Occidentis*), segons sembla per una victòria naval sobre els vàndals, que s'havien apoderat de la poderosa flota de Cartago.

Poc després, el cabdill got Euric es va fer amb el poder, declarant-se independent de Roma, i per això va haver de vèncer determinades resistències. Malauradament, no sabem res sobre les campanyes militars d'Euric, datades l'any 472 (*Tarracona maritimas urbes obtinuit*, segons s'indica a la *Chronica Gallica*), però sabem que la resistència que li oposaren les *maritimae urbes* estigué dirigida per l'aristocràcia hispanoromana lleial a l'Imperi, com es desprèn de les dades esmentades per Isidor de Sevilla (*Historia Gothorum*, 281, p. 34) i l'esmentada *Chronica Gallica*: ... *Tarraconensis etiam provinciae nobilitatem, quae ei repugnauerat, exercitus irruptione evertit*. La manca de dades històriques ens impedeix saber si aquí hi va haver alguna versió local del mític rei Artús, combatent per darrera vegada en defensa de l'Imperi romà. No sabem quines podien ésser aquestes ciutats marítimes, però la seva geografia resta lògicament restringida a les ciutats de la costa est d'*Hispania*: *Valentia*, *Tarraco*, *Barcino*... Precisament a València s'han constatat estrats de destrucció que es poden datar entre el segon i el tercer quart del segle V (Pascual *et al.*, 1997, p. 184; Albiach *et al.*, 2000, p. 69).

La caiguda de l'Imperi romà és succeïda a *Hispania* per la implantació del regne visigot, que tant des del punt de vista de les fonts escrites com de l'ar-

queologia resulta força mal conegut a Catalunya. Amb la desaparició del regne visigot es pot cloure el període anomenat antiguitat tardana. En el cas concret d'*Hispania* el regne visigot es pot considerar, en molts aspectes, una continuació del món romà, que d'alguna manera acaba fagocitant culturalment els nous amos gots, fins l'extrem que Vicens Vives s'hi referia com a l'«epigonisme visigot» (Vicens Vives, 1952). A més, la invasió musulmana representa una innegable solució de continuïtat amb el període anterior. Per tant, podem considerar el període comprés entre els segles IV i VII com l'antiguitat tardana (també anomenada període tardoromà), que pot subdividir-se políticament, a *Hispania* (llevat de la insular), en dos períodes ben definits, el baix imperi (segles IV-V) i l'època visigoda (darrer quart del segle V - segle VII). És aquest, doncs, el marc temporal que tindrem en compte en el nostre estudi.

Malgrat que en alguns casos clars, abans esmentats, podem constatar una continuïtat (en tot cas, enriquida en alguns llocs) del sistema arquitectònic (i és de suposar que productiu) de la vil·la romana, en època tardoantiga començaren a produir-se importants transformacions funcionals que varen donar com a resultat la desaparició d'aquest tipus d'hàbitat i de sistema d'explotació i el pas cap a altres de diferents, que varen conduir al poblament rural d'època medieval. Des de fa algun temps s'ha anat documentant un fenomen que sembla força generalitzat, que és la substitució d'antics espais nobles de les vil·les (sovint decorats amb mosaics) per altres dedicats a les transformacions agrícoles, encara de clara arrel romana (*lacus*, premses, magatzems de *dolia*). Aquest fenomen ha estat documentat arreu de les comarques litorals i prelitorals de Catalunya (Járrega, 1993*a* i 1997; Chavarria, 1996, 1998 i 2007) i probablement és més general.

A l'àrea que estudiem també es produeixen aquests canvis. El problema és que, tant en aquesta zona com a la resta de llocs, sovint és molt difícil datar aquests fenòmens, però tot apunta que es varen produir durant el segle V, potser encara en el període en què, si més no nominalment, la costa oriental de la *Tarraconensis* conformava una de les darreres províncies sota l'autoritat del ja moribund Imperi romà d'Occident. Així, a la vil·la dels Antigons es varen localitzar una sèrie de petits dipòsits de líquids que semblen posteriors a la resta de les estructures, i que probablement corresponen a aquests moments (Járrega i Prevosti, en premsa). A la vil·la de la Rectoria (Pacs) i a la de Barrugat (Bítem-Tortosa) sabem que els mosaics van ser amortitzats i perforats per a col·locar-hi *dolia* (Balil, 1987; Genera i Járrega, 2005 i 2010), fenomen que també es documenta a la vil·la de Torre Llauder (Mataró) (Clariana i Prevosti, 1994);

també a Can Terrés (la Garriga), a l'antiga zona termal, s'implantà un complex de transformació agrícola (Járrega, 1993*a* i 1997; Chavarría, 1998). Malauradament, no tenim dades estratigràfiques que ens permetin datar cap d'aquests casos, però sembla ser que, en general, es produïren en el segle v, no sabem si abans o després de la desaparició de l'Imperi romà d'Occident.

El segle v sembla marcar la fi del sistema de la vil·la tal i com s'havia entès tradicionalment, però cal tenir en compte que a la vil·la de la Pineda o Cal·lípolis (Salou) encara cap a mitjans del segle vi es va remodelar el *balneum* (Macías, 2005, p. 82), per la qual cosa podem pensar que, almenys en alguns casos, en plena era visigòtica es detectà certa continuïtat de les vil·les romanes, la qual cosa implica el mateix tipus de propietat individual dependent d'un *dominus*. Tanmateix, potser ja des del segle v i amb més seguretat en el vi es començà a desenvolupar un nou tipus d'hàbitat, potser ja no dependent d'una única propietat, que correspon a assentaments molt modestos en els quals es troben premses i dipòsits que evidencien la seva activitat de transformació agrícola, i que es documenten en altres indrets del país, com Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages) o els Mallols (Cerdanyola, Vallès Occidental) (Enrich, Enrich i Pedraza, 1995; Francès, coord., 2007). A la zona que estudiem es coneix un hàbitat d'aquest tipus a la Solana (Cubelles) (Barrasetas, coord., 2007), i darrerament se n'ha detectat un altre a l'església de Sant Miquel de Calafell (Guitart, Palet, Prevosti, 2003, p. 153). Probablement serien molt més abundants, i ens documenten la desaparició de l'hàbitat típicament romà basat en la vil·la i la seva substitució per altres tipus d'establiments que prefiguren l'ocupació medieval del territori.

Tanmateix, hi ha un element que sembla documentar-se només a la zona meridional de la *Tarraconensis* en aquests moments, i és l'ocupació d'hàbitats en alçada, sovint aprofitant l'emplaçament d'antics poblat ibèrics. Tret dels casos d'alta muntanya (com el Roc d'Enclar d'Andorra; vegeu Llovera *et al.*, coord. 1997), a Catalunya en general no es coneixen aquests hàbitats. En canvi, els trobem a la Terra Alta, com ho indiquen les troballes de Mas de Manresa i Penya Gall, a l'actual terme municipal d'Horta de Sant Joan (Puch, 1986-1987, p. 24-29; Járrega 1993*a*, p. 1019-1020); als Ports, al terme de Castell de Corbó (González Prats, 1978); a la Plana Baixa, on es coneix el poblat de Sant Josep (la Vall d'Uixó) (Arasa, 1997), i potser a l'Alt Palància, amb el poblat de la Torre del Mal Paso (Castellnovo), tot i que en aquest cas podria limitar-se a la cova contigua (Martí i Selma, 1997). La cronologia, almenys en alguns casos,

es força antiga, ja que apunta vers el segle v; en el cas del poblat de Sant Josep es pot precisar en la primera meitat d'aquesta centúria, i la presència d'armament ens pot fer pensar en un ús de caràcter militar. Fins i tot l'abundància de monedes de seques orientals ens podria fer pensar en un destacament de soldats procedents de la zona oriental de l'Imperi, tal com havia suggerit Gozalbes (Gozalbes, 1996, p. 398) per raons anàlogues en relació amb alguns tresorets del segle III, que posa en relació amb hipotètiques lluites entre els partidaris de Gal·li i els de Pòstum.

També hi ha casos de refugis en coves, com s'acaba d'apuntar; aquests tenen una geografia quelcom més extensa, ja que els trobem en diverses comarques. Podem esmentar els casos de la cova 120 (Sales de Llierca), a la Garrotxa; la cova de la Guanta (Sentmenat), al Vallès Oriental; la cova Colomera o de les Gralles, a la conca de Tremp; les coves de la Font del Molinot (Pontons) i Fondal de Valldellós (Mediona), a l'Alt Penedès; les coves del Garrofet (Querol) i Mont-ral, a l'Alt Camp; i la cova de Santa Magdalena (Ulldecona), al Montsià (Járrega, 1990*b*; Járrega, 1993*a*, p. 662-666, 670-671, 743-745, 1011-1012 i 1170-1171). Els materials (sigil·lada hispànica tardana, «DSP», àmfora oriental) permeten datar aquestes ocupacions en el segle v. No està clar si es tracta de refugis deguts a moments d'inseguretat, caus de pastors o de bandolers o fins i tot ermitoris; en alguns casos, com la cova Colomera, són indrets força inaccessibles. En tot cas, es tracta sens dubte d'un tipus de poblament o d'ocupació del territori molt marginal.

Un darrer tema que cal tenir en compte, i que és encara molt desconegut, és la cristianització del territori. Resulta molt arriscat basar-se en la simple coincidència d'emplaçaments entre les vil·les romanes i les capelles medievals, que havia servit per a proposar un origen d'aquestes darreres en les primeres (Ribas, 1975), però no sabem realment si hi ha o no una solució de continuïtat. A més, a la Catalunya meridional i el nord del País Valencià intentar establir aquesta relació és problemàtic, pels segles d'ocupació musulmana. Per tant, podem només basar-nos en alguns indicis arqueològics. En aquest sentit, és significativa la inscripció que probablement correspon a la consagració d'una capella, situada a la partida de Camí Nou, a la zona de la vil·la romana de Benicató (Nules, a la Plana Baixa), amb la qual potser tenia relació, i que es data en l'any 512 (Corell i Gómez, 2002, vol. IB, p. 809-811), i les restes d'una possible basílica paleocristiana (malauradament, avui destruïda) que se situava a la zona dels Estanys d'Almenara (també a l'actual comarca de la Plana Baixa), i que tipològicament es pot datar en el segle VI (Arasa, 2000). Aquests dos indicis apunten vers la construcció de les primeres

capelles cristianes en el segle VI, en època visigoda, que és quan les fonts escrites ens indiquen la implantació de les primeres esglésies rurals.

Això està en consonància amb el poc que sabem a partir de les fonts escrites. Segons Carmen Garcia (Garcia Rodríguez, 1966, p. 361-363), en els segles VI i VII es va generalitzar capelles cristianes a les explotacions rurals: «desde nobles de la corte a pequeños propietarios rurales y gentes de humilde condición fundan capillas dedicadas a los santos de su devoción»; la fundació d'aquestes capelles rurals va ésser reglamentada en el Tercer Concili de Toledo, celebrat l'any 589. La fundació d'aquestes noves capelles comportà per als seus propietaris una sèrie d'avantatges econòmics i ocasionalment l'apropiació d'una part de les almoines dels creients, la qual cosa sovint va donar lloc a abusos.

Sembla ésser que, a finals del segle VII, es va produir una crisi econòmica que va produir la decadència dels hàbitats rurals i també d'aquestes capelles. Així, en època d'Ègica, en les actes del XVI Concili de Toledo (any 693) s'indica que hi havia moltes capelles abandonades i sense culte, tot exhortant als bisbes que prenguessin mesures per tal de solucionar-ho (Vives, Marín i Martínez, 1963). Aquesta situació, anterior a la invasió islàmica, podria en part explicar la solució de continuïtat que apreciem al Maresme entre les probables capelles paleocristianes i les esglésies preromàniques i romàniques que s'alçaren posteriorment als mateixos llocs.

En resum, doncs, la implantació del cristianisme deu ésser posterior a les àrees rurals, però, en el cas del Maresme, tant al camp com a l'antiga *Iluro* no el podem constatar amb seguretat abans de finals del segle V, i s'hi va consolidar durant la VI centúria. El cristianisme dels segles IV i V resulta ésser força difícil de constatar arqueològicament, tenint en compte el que s'ha dit abans.

CONCLUSIONS

Malgrat el que s'ha dit, hi ha evidència arqueològica de la destrucció dels francs, que es pot datar probablement l'any 264. Aquestes destruccions afectaren l'àrea immediata de *Tarraco*, com ho indica la destrucció de la vil·la dels Munts (Altafulla), però no sabem si tingué més abast territorial. En tot cas, l'abundància de tresorets d'aquesta època fan pensar en una clara situació d'inseguretat, evidenciada especialment a les comarques de Castelló, per la concentració d'aquests tresorets.

En la segona meitat del segle III (coincidint més o menys en el temps amb l'anarquia militar i la incursió dels francs) hi ha abandonaments totals o parcials de molts jaciments, ja que de molts no es coneixen materials ni cap element arqueològic d'època tardoantiga. Pel que fa a les ciutats, és ben poc el que en podem dir, tret del cas esmentat de *Tarraco*.

Durant l'antiguitat tardana hi hagué una reducció del poblament ben evident però força desigual a partir de l'evidència que tenim (tot i que el grau de recerca també és desigual segons les zones). Així, veiem una disminució o concentració del poblament més o menys equilibrada a la zona més septentrional, mentre que a la part més meridional, corresponent a part del *territorium* de *Dertosa* i al de *Saguntum*, sembla haver-se produït una forta davallada en el nombre d'hàbitats.

Al llarg del segle IV, tot i que a *Tarraco* sembla haver-hi hagut una davallada urbana (provocada tant per les seqüeles de la incursió franca com altres possibles esdeveniments bèl·lics pitjor coneguts), en el cas de *Barcino* es documenta la presència d'importants *domus*, que demostren la pervivència d'importants elits urbanes en aquesta ciutat. Malgrat la seva aparent decadència, *Tarraco* mantingué la capitalitat de la nova província *Tarraconensis*, creada en la reforma de Dioclecià a partir de l'antiga *Hispania Citerior Tarraconensis*.

Al llarg del segle IV comença tímidament la cristianització de la topografia de les ciutats, que s'assentarà al llarg del segle V. Aquesta cristianització començà a les zones suburbials, lligada a les àrees de culte martirials, com succeí a *Tarraco*, a *Gerunda* i potser a *Barcino*. En aquesta darrera, almenys a finals del segle IV o inicis del V hi tenim constatada l'existència d'una basílica episcopal situada no lluny del fòrum de la ciutat, però no pas ocupant-lo, situació que no sembla donar-se a la nostra àrea abans del segle VI.

Durant el segle IV hi hagué una sèrie d'hàbitats més o menys sumptuosos, sovint decorats amb mosaics: Can Ferrerons (Premià de Mar), Darró (Vilanova i la Geltrú), el Castell (Cubelles), l'església de Sant Valentí (les Cabanyes), potser també els Antigons (Reus), la Pineda o Cal·lípolis (Salou), Centcelles (Constantí), Paret Delgada (la Selva del Camp), Barrugat i potser també Casa Blanca (Tortosa). En alguns casos (Darró, el Castell de Cubelles) les excavacions fan pensar que les obres de reforma es poden datar vers la meitat o la segona meitat del segle IV, la qual cosa indica que durant tot el període constantinià i probablement fins els temps de Teodosi algunes vil·les mantingueren un estatus força elevat, potser a expenses de tots els hàbitats que havien desaparegut prèviament.

Es documenten remodelacions urbanes importants datables al llarg del segle v, com ho indica l'ocupació a *Tarraco* de la part alta de la ciutat per a usos privats, quan fins llavors havia estat una àrea pública. A *Iluro* hi ha indicis també d'una remodelació urbanística important en la meitat o en la segona meitat de la centúria. Finalment, no es pot descartar que les muralles tardoromanes de *Barcino*, que hom acostuma a datar en el segle iv, corresponguin en realitat a la primera meitat del segle v, en el marc de les noves polítiques defensives que posà en marxa l'estat romà.

En el segle v es daten algunes transformacions importants a les àrees rurals, que amortitzaren les parts nobles de les vil·les per a destinar-les a usos de caire agrícola-industrial, evidenciats per la construcció de *lacus*, zones de premsatge i àrees d'emmagatzemament (*dolia*). Això ho constatem a les vil·les de Torre Llauder (Mataró), Can Terrés (la Garriga), els Antigons (Reus) i Barrugat (Bítem-Tortosa). Aquests canvis palesen l'inici de la transformació de la vil·la romana en un altre tipus d'hàbitat. Tanmateix, les transformacions del *balneum* de la vil·la de la Pineda en el segle vi indiquen la continuïtat, almenys en alguns casos, d'aquest model en època visigoda.

Al llarg del segle vi sembla assentar-se definitivament la cristianització de la topografia de les ciutats, amb la multiplicació dels bisbats (*Gerunda*, *Dertosa* i *Valentia*, a l'àrea estudiada), que podrien haver estat quelcom més antics, i amb la cristianització de l'emplaçament del temple romà al fòrum, en els casos de *Tarraco* i *Gerunda*.

Potser ja en el segle v i amb més claredat en la centúria següent apareix un nou tipus d'hàbitat dispers, de construccions molt modestes i associades a *lacus* i àrees de premsatge que evidencien una activitat agrícola oliera o vinera, i que prefiguren l'ocupació del territori en època medieval. Això ho documentem a la Solana (Cubelles) i a l'església de Sant Miquel de Calafell.

A la zona meridional estudiada (Terra Alta i comarques de l'actual província de Castelló) es detecta una sèrie d'ocupacions de punts alts, sovint a l'emplaçament d'antics poblats ibèrics, que en alguns casos semblen tenir un caire militar (Sant Josep, a la Vall d'Uixò) i que es daten en el segle v, fins i tot en la primera meitat del mateix. També hi ha, amb una geografia més extensa, l'ocupació de coves a partir d'aquesta època. Un darrer problema és el de la cristianització del camp, que no hi ha prou dades per a suposar ni negar que procedeixi de les vil·les romanes, i que comença a documentar-se a partir del segle vi, com ho indiquen les troballes de la zona de Benicató i dels Estanys, a la Plana Baixa.

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS, Maria, *et al.* (1996-1997). «La transformació urbana de Tàrraco al s. iv dC. noves dades arqueològiques». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), vol. xxxvii, p. 923-938.
- ALBIACH, Rosa *et al.* (2000). «Las últimas excavaciones (1992-1998) del solar de l'Almoina: nuevos datos de la zona episcopal de *Valentia*». *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, p. 63-86. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ALFÖLDY, Géza (1975). *Die Römischen Inschriften von Tarraco*. (2 vol.). *Madri-der Forschungen* (Berlín), 10.
- (1991). *Tarraco. Forum*, núm. 8. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic.
- (1998). «Hispania bajo los Flavios y los Antoninos: consideraciones históricas sobre una época». A: MAYER, Marc; NOLLA, Josep Maria; PARDO, Jordi (ed.). *Actes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana celebrades el 1987 a Granollers*. Barcelona, p. 11-32.
- ALFONSO, Joaquín; MIGUÉLEZ, Ana (en premsa). «La villa romana del Camí de Vinamargo (Castelló)». *III Jornades d'Arqueologia de València i Castelló* (València, 10-12 desembre 2010).
- ARANEGUI, Carmen (1982). *Excavaciones en el Grau Vell*. València: SIP (Serie de Trabajos Varios, 72).
- ARASA, Ferran (1997). «Les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles iv i vi». A: *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), xxxvii, p. 1145-1159.
- ARASA, Ferran (2000). «El conjunto monumental de Almenara (la Plana Baixa, Castelló)». A: RIBERA, A. (coord.). *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*. València, p. 113-118.
- ARBEITER, Achim (1989). «Der mosaikschmuck des grabbaues von Centcelles un der machtueschel von Constans zu Magnentius». *Madri-der Mitteilungen* (Mainz), 30, p. 289-331.
- ARBEITER, Achim; KOROL, Dieter (1988-1989). «El mosaico de la cúpula de Centcelles y el derrocamiento de Constante por Magnencio». *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 10 i 11, p. 193-244.
- ARBELOA, Joan-Vianney M. (2000). «Dertosa a l'Antiguitat Tardana. Consideracions sobre els espais culturals». *Nous Col·loquis*, iv, Tortosa, p. 45-72.

- ARCE, Javier (1978). «La “crisis” del s. III d.C. en Hispania y las invasiones bárbaras». *Hispania Antiqua* (Valladolid), 8, p. 257-269.
- (1982). *El último siglo de la España romana: 284-409*. Madrid: Alianza Editorial.
- (1998-1999). «Los mosaicos de la cúpula de la villa romana de Centcelles: iconografía de la liturgia episcopal». *Anas* (Mérida), XI-XII, p. 155-161.
- (2005). *Bárbaros y romanos en Hispania (400-507 A. D.)*, Madrid: Alianza Editorial.
- ARCE, Javier; CABALLERO, Luis; ELVIRA, Miguel Ángel (1979). *Valdetorres del Jarama. Informe preliminar de las excavaciones arqueológicas. Primera campaña 1978*. Madrid.
- ARCE, Javier; CHAVARRÍA, Alexandra; RIPOLL, Gisela (2007). «The Urban Domus in Late Antique Hispania: Examples from Emerita, Barcino and Complutum». A: LAVAN, L.; ÖZGENEL L.; SARANTIS, A. (ed.). *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops*. Leiden-Boston-Colonia, p. 305-336.
- ARRIBAS, Antonio; TARRADELL, Miquel (1987). «El foro de Pollentia. Noticias de las primeras investigaciones». A: *Los foros romanos de las provincias occidentales*, p. 121-136. Madrid: Ministerio de Cultura.
- AVELLÁ, Lourdes (1980). «Conjunto de antoninianos “tesorillo” hallado en el teatro romano de Tarraco». A: *II Symposium numismático de Barcelona*. Barcelona, p. 221-226.
- BALIL, Alberto (1957). «Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III dC». *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma* (Madrid), 9, p. 97-143.
- (1959a). «Hispania en los años 260 a 300 dC». *Emérita* (Madrid), 27, fasc. 2, p. 269-295.
- (1959b). «Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del s. III dC». *Anales de Historia Antigua y Medieval* (Buenos Aires), p. 49-91.
- (1979). «Sobre el tesoro de antoninianos de Altafulla (Tarragona)». *Acta Numismatica* (Barcelona), 9, p. 97-99.
- BANKS, Philip (1984). «The Roman inheritance and topographical transitions in Early Medieval Barcelona». *Papers in Iberian Archaeology BAR International series* (Oxford), 193, p. 600-634.
- BARRAL, Xavier (1978). *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

- (1982). «Transformacions de la topografia urbana a la Hispània cristiana durant l'Antiguitat tardana». A: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*. Montserrat-Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 105-133.
- BARRASETAS, Eulàlia (coord.) (2007). *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment (Cubelles, el Garraf)*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 18)
- BLÁZQUEZ, José María (1968). «La crisis del siglo III en en Hispania y Mauritania Tingitana». *Hispania* (Madrid), 108, p. 5-37.
- BONAMUSA, Joan (2011). *De la «civitas» a «Iluro» a «Alarona» (Mataró, Barcelona) entre la tetrarquia i els carolingis*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.
- BONNET, Charles; BELTRÁN DE HEREDIA, Julia (1999). «El conjunt episcopal de Barcino». A: PALOL, Pere de; PLADEVALL, Antoni (ed.). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 179-183.
- BONNEVILLE, Jean-Noel (1978). «Les inscriptions impériales de Barcino (Barcelona), un reflet de l'histoire de la Colonie». A: *Homenaje a Sáenz de Buruaga*, Madrid, p. 365-388.
- BOSCH, Marc; COLL, Ramon; FONT, Josep (2002). «La vil·la romana de Can Farrerons a la llum de les darreres intervencions. Propostes d'actuació arqueològica i de patrimonialització per a Premià de Mar». A: *XVIII Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 53-70.
- BOSCH, Marc; COLL, Ramon; FONT, Josep (2005). «La vil·la romana de Can Farrerons (Premià de Mar, el Maresme). Resultats de les darreres intervencions». A: *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 167-188.
- BURCH, Josep; GARCÍA, Gustau; NOLLA, Josep Maria; PALAHÍ, Lluís; SAGRERA, Jordi; SUREDA, Marc; VIVÓ, David; MIQUEL, Isabel (2006). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, 2. El castellum*. Girona.
- CAMPO, Marta; GURT, Josep Maria (1980). «El problema de la crisis del siglo III: su reflejo en los hallazgos monetarios realizados en la costa catalana y las Baleares». *Numisma* (Barcelona), núm. 165-167, p. 129-140.
- CANAL, Josep et al. (2003). *Girona, de Carlemany al Feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*. Girona: Institut d'Estudis Gironins.
- CARANDINI, Andrea; RICCI, Andreina; DE VOS, Mariette (1982). *Filosofiana, la villa di Piazza Armerina: immagine di un aristocratico romano al tempo di Costantino*. Palerm.

- CASAS, Josep (1986). «Excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà)». *Estudis sobre temes del Baix Empordà* (Sant Feliu de Guíxols), 5, p. 15-77.
- CASTANYER, Pere; TREMOLEDA, Joaquim (1999). *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*. Banyoles.
- CASTELLVÍ, George (1995). «*Clausurae* (les Cluses, P.-O.). Forteresses-frontière du Bas Empire romain». A: A. ROUSSELLE (ed.), *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan (Études; 20), p. 81-117.
- CELA, Xavier; REVILLA, Víctor (2004). «La transició del *municipium* d'Iluro a Alarona (Mataró)». *Laietania* (Mataró), 15 (número monogràfic).
- CEPAS, Adela (1997). *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- CERDÀ, Josep Antoni *et al.* (1997). «El *cardo maximus* de la ciutat romana d'Iluro (*Hispania Tarraconensis*)». *Laietania* (Mataró), 10 (2 vols.).
- CHAVARRÍA, Alexandra (1996). «Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la Tarraconense durante la Antigüedad Tardía». *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi* (Barcelona), x, p. 165-202.
- (1998). «Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'Antiguitat tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), 39, p. 9-30.
- (2007). *El final de las villas en Hispania (siglos IV-VII dC)*. Turnhout: Brepols. (Bibliothèque de l'Antiquité tardive; 7)
- CIVERA, Manuel (2004). «Aproximació a l'evolució urbana del Saguntum antic». *Arse* (Sagunt), 38, p. 81-110.
- CLARIANA, Joan-Francesc; PREVOSTI, Marta (1994). «Un exemple de ruralització a l'Antiguitat tardana: la vil·la de Torre Llauder». A: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, p. 117-126. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- CLOSA, Josep (1986). «Entorn a la darrera inscripció imperial romana a Hispània». *Faventia* (Cerdanyola-Bellaterra), 8/2, p. 91-97.
- CORELL, Josep; GÓMEZ, Xavier (2002). *Inscripcions romanes del País Valencià. Saguntum i el seu territori*. València (2 vol.).
- DÍAZ, Moisés; MACÍAS, Josep Maria; TEIXELL, Imma (2005). «Intervencions al carrer Sevilla núms. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del "casc

- antic» de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 27, p. 47-103.
- ENRICH, Jordi; ENRICH, Joan; PEDRAZA, Lluís (1995). *Vilaclara de Castellfollit del Boix (el Bages). Un assentament rural de l'Antiguitat tardana*. Igualada.
- FERNÁNDEZ UBIÑA, José (1982). *La crisis del siglo III y el final del mundo antiguo*. Madrid: Akal.
- FRANCÈS, Joan (coord.) (2007). *Els Mallols. Un jaciment de la plana del Vallès, entre el neolític i l'Antiguitat tardana (Cerdanyola, Vallès Occidental)*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 17)
- GARCÍA, David *et al.* (2004-2005). «La vil·la de La Carrova (Amposta, Montsià, Catalunya) i el poblament d'època romana a les terres de l'Ebre». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (Castelló), p. 227-270.
- GARCIA, Montserrat *et al.* (2001). *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica*. Cambrils: Ajuntament de Cambrils.
- GARCÍA TARGA, Joan (2004). «La vil·la romana del Vinyet, consideracions generals». *Quaderns de Patrimoni del Garraf* (Sitges), núm. 1, p. 6-7.
- GENERA, Margarida; JÁRREGA, Ramon (2005). «Noves dades sobre els mosaics de la vil·la romana de Barrugat (Bítem, Baix Ebre)». *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 27, p. 111-129.
- (2010). *Aproximació a l'ager Dertosanus: la vil·la romana de Barrugat, Bítem, Tortosa (Baix Ebre)*.
- GODOY, Cristina; GROS, Miquel dels Sants (1994). «L'oracional hispànic de Verona i la topografia cristiana de Tàrraco a l'Antiguitat tardana: possibilitats i límits». *Pyrenae* (Barcelona), núm. 25, p. 245-258.
- GONZÁLEZ PRATS, Alfredo (1978). *Carta arqueològica del Alto Maestrazgo*. Valencia: SIP (Serie de Trabajos Varios; 63).
- GOZALBES, Manuel (1996). «El tesoro de Mas d'Aragó (Cervera del Maestre, Castellón) y la década del 260 dC». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (Castelló), 17, p. 383-404.
- (1996-1997). «El tesoro de Almenara». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), xxxvi, p. 599-621.
- (2003). «La circulación monetaria». A: BONET, Helena; ALBIACH, Rosa; GOZALBES, Manuel (coord.). *Romanos y visigodos en tierras valencianes*. València, p. 141-148.

- (2004). «Potentats i necessitats: les monedes imperials al territori saguntí». A: RIPOLLÉS, Pere Pau; LLORENS, Maria del Mar; GOZALBES, Manuel (ed.). *Opulentissima Saguntum*. Sagunt, p. 59-81.
- (2005). «El tesoro de antoninianos de Almenara (Castellón), las invasiones de francos y el imperio galo». A: RIBERA, Albert; RIPOLLÉS, Pere Pau (ed.). *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*. València, p. 125-139.
- GOZALBES, Manuel; RIPOLLÉS, Pere Pau (2002). «Circulación y dispersión». A: RIPOLLÉS, Pere Pau; LLORENS, Maria del Mar. *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*. Sagunt, p. 215-256.
- GUIDOBALDI, Federico (1986). «L'edilizia abitativa unifamiliare nella Roma tardoantica». A: GIARDINA, Andrea (ed.). *Società romana e impero tardoantico II: Roma. Politica, economia, paesaggio urbano*. Roma/Bari: Laterza, p. 165-237.
- (1993). «Roma. Il tessuto abitativo, le «domus» e i «tituli»». A: CARANDINI, Andrea; CRACCO RUGGINI, Lellia; GIARDINA, Andrea (ed.). *Storia di Roma. III. L'età tardoantica. 2. I luoghi e le culture*. Torí, p. 69-83.
- (1999). «Le domus tardoantiche di Roma come “sensori” delle trasformazioni culturali e sociali». A: HARRIS, William V. (ed.). «The transformations of Vrbs Roma in Late Antiquity». *Journal of Roman Archaeology* (Porthsmouth), p. 52-68 (Supp. Series; 33).
- GUITART, Josep; PALET, Josep Maria; PREVOSTI, Marta (2003). «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a a l'Antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori». A: GUITART, Josep; PALET, Josep Maria; PREVOSTI, Marta (coord.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona, p. 129-157.
- GURRI, Esther; RUIZ, Montse (1993). «El sector nord-est de la ciutat d'Iluro (Mataró, Maresme). Noves aportacions arqueològiques». *Puig Castellar* (Santa Coloma de Gramenet), núm. 5, p. 72-85.
- HAUSCHILD, Theodor; ARBEITER, Achim (1993). *La vil·la romana de Centcelles*. Barcelona.
- HERNÁNDEZ, Emilia (2004). «Evolució de l'urbanisme antic a la ciutat de Sagunt». *Opulentissima Saguntum* (Sagunt), p. 113-121.
- HIERNARD, Jean (1978). «Monedas del siglo III en el Museo Arqueológico Provincial de Tarragona». *Acta Numismatica*, (Barcelona), núm. 8, p. 97-133.
- JÁRREGA, Ramon (1990a). «La ciudad de Tarraco y las repercusiones hispánicas de la rebelión de Magnencio: un problema histórico-arqueológico». *Studia Historica. Historia Antigua* (Salamanca), VIII, p. 21-27.

- (1990b). «Una àmfora tardo-romana a la Conca de Tremp: dades sobre el comerç d'importació a l'Antiguitat tardana». A: *La romanització del Pirineu. 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: Centre d'Estudis Ceretans, p. 131-136.
- (1991). «Consideraciones sobre la cronología de las murallas tardorromanas de Barcelona: una fortificación del siglo v?». *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), 64, p. 326-335.
- (1993a). *Poblamiento y economía en la costa Este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV - VI)*. Tesi doctoral. Cerdanyola: Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 (publicació en microfitxa). (Edició *on line*, 2009, <http://www.tesienxarxa.net/TDX-0615109-163705/>. Cerdanyola/Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.)
- (1993b). «El mosaico policromo con decoración geométrica de círculos intersecantes de la villa romana de Barrugat (Bítem, Tarragona)». *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), núm. 66, p. 275-284.
- (1993c). «Les comarques del Penedès i el Garraf durant l'Antiguitat tardana». *Olerdulae* (Vilafranca del Penedès), núm. xvii, p. 53-112.
- (1996). «El yacimiento romano de El Campillo (Altura). Nuevos datos para el estudio de la romanización del Alto Palancia (Castellón)». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (Castelló), núm. 17, p. 367-381.
- (1997). «El poblamiento rural en el Este de la Tarraconense en época teodosiana». A: *Congreso Internacional. La Hispania de Teodosio*, vol. II. Salamanca, p. 533-542.
- (1998). «El poblamiento romano en la comarca del Alto Palancia. Estado actual de nuestros conocimientos». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (Castelló), núm. 19, p. 349-369.
- (2000). *El Alto Palancia en la época romana*. Castelló.
- (2003). «L'Antiguitat tardana a les comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i el Garraf. Estat actual dels coneixements». A: GUITART, Josep; PALET, Josep Maria; PREVOSTI, Marta (coord.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona, p. 393-404.
- (2005a). «Transformacions urbanístiques a les ciutats de la costa central catalana durant l'Antiguitat tardana». A: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 153-159.
- (2005b). «Fortificaciones y hechos bélicos en el Este de la Tarraconense durante los siglos IV y V». A: GARCÍA MORENO, Luis Antonio; RASCÓN,

- Sebastián (ed.). *Acta Antiqua Complutensia*, 5. Guerra y rebelión en la Antigüedad Tardía. El siglo VII en España y su contexto mediterráneo. *Actas de los IV y V Encuentros Internacionales Hispania en la Antigüedad Tardía*, Alcalá de Henares, 20-22 de Octubre de 1999 y 18-20 de Octubre de 2000. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, p. 31-46.
- (2006). «La problemàtica històrica i arqueològica de Dertosa: Estat actual dels coneixements i hipòtesis de treball». *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), núm. 28, época v, p. 137-197.
 - (2008a). «La crisi del segle III a l'àrea compresa entre *Tarraco* i *Saguntum*. Aproximació a partir de les dades arqueològiques». A: *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy*. Girona: Universitat de Girona (Studies of the Rural World in the Roman Period; 3), p. 105-139.
 - (2008b). «El poblament rural romà i les *villae* al curs inferior de l'Ebre». A: REVILLA, Víctor; GONZÁLEZ, Joan-Ramon; PREVOSTI, Marta (ed.). *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense*, vol. 1. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Monografies; 10), p. 183-204.
 - (2010). «The impact of the organization of territory in a provincial capital: the colony of *Tarraco* and the *ager Tarraconensis*». A: CORSI, Cristina; VERMEULEN, Frank (ed.). *Changing Landscapes. The impact of Roman towns in the Western Mediterranean. Proceedings of the International Colloquium, Castelo de Vide-Marvão 15th-17th May 2008*. Bolonya, p. 185-204.
 - (2011a). *La Plana romana*. Castelló de la Plana.
- JÁRREGA, Ramon (2011b). «El món romà a Alcanar i al Montsià. Un exemple de poblament rural a l'antic ager Dertosanus». A: *Actes del III Congrés d'Història d'Alcanar*. Alcanar: Ajuntament d'Alcanar, p. 39-63.
- JÁRREGA, Ramon; CLARIANA, Joan-Francesc (1994). «Aportación al estudio de la ciudad romana de Iluro/Alarona (Mataró) durante la Antigüedad tardía». A: *Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica. La ciudad en el mundo romano*. Vol. II, Tarragona, p. 220-223.
- JÁRREGA, Ramon; PREVOSTI, Marta (ed.) (en premsa). *Els Antigons (Reus, Baix Camp). Una vil·la romana senyorial de l'ager Tarraconensis*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- LLORENS, Maria del Mar; RIPOLLÉS, Pere Pau; DOMÉNECH, Carolina (1997). *Monedes d'ahir, tresors d'hui*. València.

- LLOVERA, Xavier *et al.* (coord.) (1997). *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant, segles IV-XIX*. Andorra: Govern d'Andorra, Ministeri de Cultura. Servei de Recerca Històrica (Monografies del Patrimoni Cultural d'Andorra; 4).
- LÓPEZ, Albert; CAIXAL, Alvar; FIERRO, Xavier (1997). «Un nou jaciment a l'ager de Tarraco: la vil·la romana del castell de Cubelles». A: *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol* (1996-1997), vol. 2. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), xxxvii, p. 853-873.
- LÓPEZ, Albert; CAIXAL, Àlvar; FIERRO, Xavier (2004). «Resultats de la recerca arqueològica a la vil·la romana i el castell de Cubelles (Cubelles, Garraf)». A: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-200. La Garriga, 29 i 30 de novembre, i de desembre de 2001*, vol. II. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i Ajuntament de la Garriga, p. 458-488.
- LÓPEZ, Albert; FIERRO, Javier (1990). «La época romana en Darró (Vilanova i La Geltrú, Barcelona)». A: *Espacio, Tiempo y Forma, S. I. Prehistoria y Arqueología*. Vol. 3. Madrid, p. 203-254.
- LÓPEZ, Albert; FIERRO, Xavier; CAIXAL, Alvar (2008). «El segle III en algunes vil·les significatives del sector meridional de l'ager *Barcinonensis* i el septentrional de l'ager *Tarraconensis*». A: *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy, Studies on the Rural World in the Roman Period, 3. El camp al segle III. De Septimi Sever a la Tetrarquia. Estudis sobre el món rural d'època romana - 3*. Girona, p. 79-104.
- (2009). «Les vil·les romanes al sector meridional de l'ager *barcinonensis* i el septentrional de l'ager *tarraconensis*». A: REVILLA, Víctor; GONZÁLEZ, Joan-Ramon; PREVOSTI, Marta (ed.). *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana, celebrat a Lleida del 28 al 30 de novembre de 2007*. Vol. I. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Monografies; 10), p. 125-143.
- LÓPEZ, Albert *et al.* (1992). *Arqueologia, història i art de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes*. Sant Sadurní d'Anoia.
- LÓPEZ VILAR, Jordi (2006a). *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. el temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, 2 vol. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Sèrie Documenta; 4)
- (2006b). «El poblament rural del Camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi». *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), núm. 28, p. 97-135.

- LÓPEZ VILAR, Jordi; PREVOSTI, Marta; FIZ, Ignacio (2011). «Estudi del poblament per períodes cronològics i per tipologies». A: PREVOSTI, Marta; GUITART, Josep (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population (PAT 2)*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Sèrie Documenta; 16), p. 372-403.
- MACÍAS, Josep Maria (2000a). «Tarraco en la Antigüedad Tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica». A: RIBERA, Albert (ed.). *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*. València (Grandes Temas Arqueológicos; 2), p. 259-271.
- (2000b). «La vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès)». *Tàrraco 99. Arqueologia d'una ciutat romana*. Tarragona (Documents d'Arqueologia Clàssica; 3), p. 207-222.
- (ed.) (2004). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tarraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Tarragona. (Sèrie Documenta; 2)
- (2005). «Els assentaments rurals com a espai de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco». *Cota Zero* (Barcelona), núm. 20, p. 78-86.
- MACÍAS, Josep Maria; PUCHE, Josep Maria (1997). «Noves excavacions a la part baixa de Tarragona. Dades per a l'evolució urbanística de la ciutat romana». *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 149-163.
- MACÍAS, Josep Maria; TUSET, Francesc (1996). «Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès). Anys 1991-1993». *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 114-121.
- MACÍAS, Josep Maria; REMOLÀ, Josep Anton (2005). «El port de Tarraco a l'Antiguitat tardana». A: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 175-187.
- MAROT, Teresa (1990). «Models de circulació monetària a Barcino durant la baixa romanitat». A: *La romanització del Pirineu. 8è Col·loqui Internacional de Puigcerdà*. Puigcerdà, p. 221-226.
- (1999). «La circulació monetària en l'època romana tardana (ss. III-VI) ». A: PALOL, Pere de; PLADEVALL, Antoni (ed.). *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 329-339.
- MAROT, Teresa; RAMÓN, Esther (1999). «Conjunt monetari de la vil·la dels Munts». A: PALOL, Pere de; PLADEVALL, Antoni (ed.). *Del Romà al Romà-*

- nic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 341.
- MATEU LLOPIS, Felipe (1950). «El hallazgo de denarios romanos de Altafulla». *Boletín Arqueológico* (Tarragona), 30, p. 53-58.
- (1951). «Hallazgos monetarios (vii)». *Numario Hispánico* (Madrid), núm. I, p. 225-264.
- MARTÍ, Ramon; SELMA, Sergi (1997). «La torre emiral de Malpàs (Castellnovo, Alt Palància)». A: *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), xxxvii, p. 1383-1398.
- MAYER, Marc (1993-1994). «Castrum quod vocatur clausuras». *Rivista di Studi Liguri* (Bordighera), LIX-LX, p. 207-212.
- MELCHOR, José Manuel; BENEDITO, Josep (2005). «La excavación del solar de la plaça de la Moreria Vella (Sagunto, Valencia) y la Saguntum romana». *Arse* (Sagunt), 39, p. 11-34.
- MENCHON, Joan; MACÍAS, Josep Maria; MUÑOZ, Andreu (1994). «Aproximació al procés transformador de la ciutat de *Tarraco*, del Baix Imperi a l'Edat Mitjana». *Pyrenae* (Barcelona), 25, p. 225-243.
- MENÉNDEZ, Francesc Xavier; SOLIAS, Josep Maria (1985). «Problemes entorn el Baix Imperi al curs inferior del Llobregat». *Pyrenae* (Barcelona), 21, p. 157-168.
- MERINO, Jordi; NOLLA, Josep Maria; SANTOS, Marta (1994). *Aquae Calidae. Presència romana a la Selva*. Santa Coloma de Farners: Ajuntament de Santa Coloma de Farners
- MORER, Jordi; RIGO, Antoni; BARRASETAS, Eulàlia (1997). «Les intervencions arqueològiques a l'autopista A-16: valoració de conjunt». A: *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 67-98.
- MUNDÓ, Anscari M. (1992). «El bisbat d'Ègara de l'època tardo-romana a la carolíngia». A: *Simposi Internacional sobre les esglésies de Terrassa*. Terrassa.
- NOLLA, Josep Maria; CASAS, Josep (1984). *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N. E. de Catalunya*. Girona.
- PALAHÍ, Lluís; NOLLA, Josep Maria; CASAS, Josep (2008). «El camp en el segle III. Reflexions en veu alta». A: *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy*. Girona: Universitat de Girona (Studies of the Rural World in the Roman Period, 3), p. 11-33.

- PALLARÉS, Francesca (1969). «Las excavaciones de la Plaza de San Miguel y la topografía romana de Barcino». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), núm. XIII, p. 5-42.
- PALOL, Pere de; PLADEVALL, Antoni (ed.) (1999). *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- PASCUAL, JOSEFA *et al.* (1997). «València i el seu territori: contextos ceràmics de la fi de la romanitat a la fi del califat (270-1031)». A: *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV-X). Taula Rodona*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Arqueomediterrània; 2), p. 179-202.
- PEÑA, Yolanda (2000). «La "crisis" del siglo III en la historiografía española». *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II. Historia Antigua* (Madrid), núm. 13, p. 469-492.
- PALOL, Pere de (1999). «Les invasions dels francs i els alamans». A: PALOL, Pere de PLADEVALL, Antoni (ed.). *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 20-25.
- PELLICER, José Maria (1887). *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro, antigua ciudad de la España Tarraconense, región Layetana*. Barcelona.
- PIGANIOL, André (1947). *L'Empire Chrétien (325-395)*. París.
- PONS, Jordi (1994). *Territori i societat romana a Catalunya*. Barcelona.
- PREVOSTI, Marta (1981a). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.
- (1981b). *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*. Badalona: Ajuntament de Badalona.
- (2007). «Estudi del poblament rural de l'ager Tarraconensis. Una aplicació a la Cossetània oriental». A: REMOLÀ, Josep Anton (coord.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic, p. 65-93.
- PREVOSTI, Marta; CLARIANA, Joan-Francesc (1993). «Aproximació a l'estudi de l'Antiguitat tardana a a vil·la romana de Torre Llauder (Mataró)». A: *IX Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 61-86.
- PREVOSTI, Marta; GUITART, Josep (ed.) (2011). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population (PAT 2)*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Sèrie Documenta; 16)

- RAMÓN, Esther (2007). «La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)». A: REMOLÀ, Josep Anton (coord.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic, p. 153-170.
- RAVOTTO, Alessandro (en premsa). «Datos para la cronología de la muralla bajoimperial de Barcino». *Empúries* (Barcelona) núm. 56.
- REMOLÀ, Josep-Anton; VILASECA, Albert (2000). «Intervencions arqueològiques al PERI-2, sector Tabacalera de Tarragona». A: *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 77-95.
- REVILLA, Víctor (1998). «La villa de Casa Blanca (Tortosa, Tarragona). evolución y arquitectura de un asentamiento rural de los siglos I al V dC». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (Castelló), núm. 19, p. 395-416.
- REVILLA, VÍCTOR (2003). *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*. Tarragona.
- REVILLA, VÍCTOR; GARCÍA TARGA, Joan (2006). «El litoral del Garraf-Penedès en època romana, conquesta i romanització». A: *Història de Sitges, I. Època antiga*. Sitges, p. 113-146.
- REVILLA, VÍCTOR; MIRET, Magí (1995). «El poblament romà al litoral central de Catalunya». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (Castelló), núm. 16, p. 189-210.
- REVILLA, Víctor *et al.* (1997). «El nivell d'amortització del Cardo Maximus d'Iluro». A: *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV- X). Taula Rodona*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Arqueomediterrània; 2), p. 101-119.
- RIBAS, Marià (1964). *Els orígens de Mataró*. Mataró. (Hi ha reedició: 1988.)
- (1975). *El Maresme en els primers segles del Cristianisme*. Mataró.
- (1996). «El Cristianisme a Iluro». A: *Spania. Estudis d'Antiguitat tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol*. Barcelona, p. 209-214.
- RIBERA, Albert (1989). «Darreres investigacions sobre la ciutat romano-visigoda de Valentia (València)». A: *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 71-78.
- RIBERA, Albert (2003). «Valentia: del foro al área episcopal». A: *Acta Antiqua Complutensia, III. Santos, obispos y reliquias*. Alcalá de Henares, p. 45-83.
- RIPOLLÉS, Pere Pau (1999). «El uso de la moneda en la vía Augusta: el tramo Saguntum-Intibili». A: CENTENO, Rui Manuel Sobral; GARCÍA-BELLIDO,

- Maria Paz; MORA, Gloria (coord.). *Rutas, ciudades y moneda en Hispania. Anejos de Archivo Español de Arqueología* (Madrid), xx, p. 259-268.
- RIPOLLÉS, Pere Pau; GOZALBES, Manuel (1998). «The Alqueries Hoard of Antoniniani». *Numismatic Chronicle* (Londres), núm. 158, p. 63-77.
- SAGREDO, Luis (1985). «Las invasiones del siglo III dC en Hispania a la luz de los tesorillos monetales». *Hispania Antiqua* (Valladolid), 11-12, p. 89-104.
- SÁNCHEZ REAL, José (1951). «Los mosaicos romanos de Pared Delgada». *Boletín Arqueológico* (Tarragona), LI, época IV, fasc. 34 (abril-junio), p. 108-109.
- SÁNCHEZ REAL, José (1957). «La invasión germánica del 259». *Boletín Arqueológico* (Tarragona), núm. 35-36, p. 129-131.
- SANTOS YANGUAS, Narciso (1986). «Las invasiones germanas del siglo III en Hispania. Estado de la cuestión». *Memorias de Historia Antigua*, 6. Oviedo, p. 151-175.
- SCHLUNK, Helmut; HAUSCHILD, Theodor (1962). «Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles». *Excavaciones arqueológicas en España* (Madrid), 18.
- SILVESTRINI, Marina (1993). «Il potere imperiale da Severo Alessandro ad Aureliano». A: *Storia di Roma*, 3. *L'età tardoantica*. Torí, p. 155-191.
- TARACENA, Blas (1950). «Las invasiones germánicas en España durante la segunda mitad del siglo III dC». *Actas del I Congreso Español de Estudios Pirenaicos*, vol. 6, sec. 5. Saragossa, p. 37-45.
- TARRADELL, Miquel (1955). «Sobre las invasiones germánicas del siglo III después de JC en la Península Ibérica». *Estudios Clásicos* (Madrid), vol. 3, núm. 15, p. 95-110.
- (1956). «Problemas cronológicos de las invasiones germánicas del siglo III d. de J. C.». *Actas del IV Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, p. 231-239.
- (1958). «La crisis del s. III dC en Hispania. Algunos aspectos fundamentales». *Actas del I Congreso Español de Estudios Clásicos*. Madrid, p. 263-275.
- (1965). «Prehistòria i Antiguitat». A: TARRADELL, Miquel; SANCHÍS GUARNER, Manuel. *Història del País Valencià. Prehistòria i Antiguitat. Època musulmana*. Barcelona, p. 17-206.
- (1968). «Población y propiedad rural en el Este peninsular durante el Bajo Imperio». *Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos*. Madrid, p. 164-169.
- (1978). «Pollentia. Esquema de aproximación histórica». A: TARRADELL, Miquel; ARRIBAS, Antoni; ROSSELLÓ, Guillem. *Historia de Alcúdia*, vol. I. *Prehistoria y Antigüedad*. Alcúdia, p. 293-357.

- TARRATS, Francesc; REMOLÀ, Josep Anton; MACÍAS, Josep Maria; RAMÓN, Esther (1998). «Excavacions a l'àrea residencial de la villa romana dels Munts (Altatulla, Tarragonès)». *Empúries* (Barcelona), núm. 51, p. 197-226.
- (1999). «Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Altatulla, *Ager tarraconensis*). Estudio preliminar». *Madridrer Mitteilungen* (Magúncia), núm. 41, p. 358-379.
- TULLA, José; BELTRÁN, Pío; OLIVA, Cosme (1927). *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Madrid: Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades (Memorias, 88: 1925-1926).
- VICENS VIVES, Jaume (1952). *Aproximación a la Historia de España*. Barcelona.
- VIVES, José; MARÍN, Tomás; MARTÍNEZ, Gonzalo (1963). *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid.
- WARLAND, Rainer (2002). «Die Kuppelmosaiken von Centcelles als Bildprogramm spätantiker Privatrepräsentation». A: Javier ARCE (ed.). *Centcelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*. Roma.

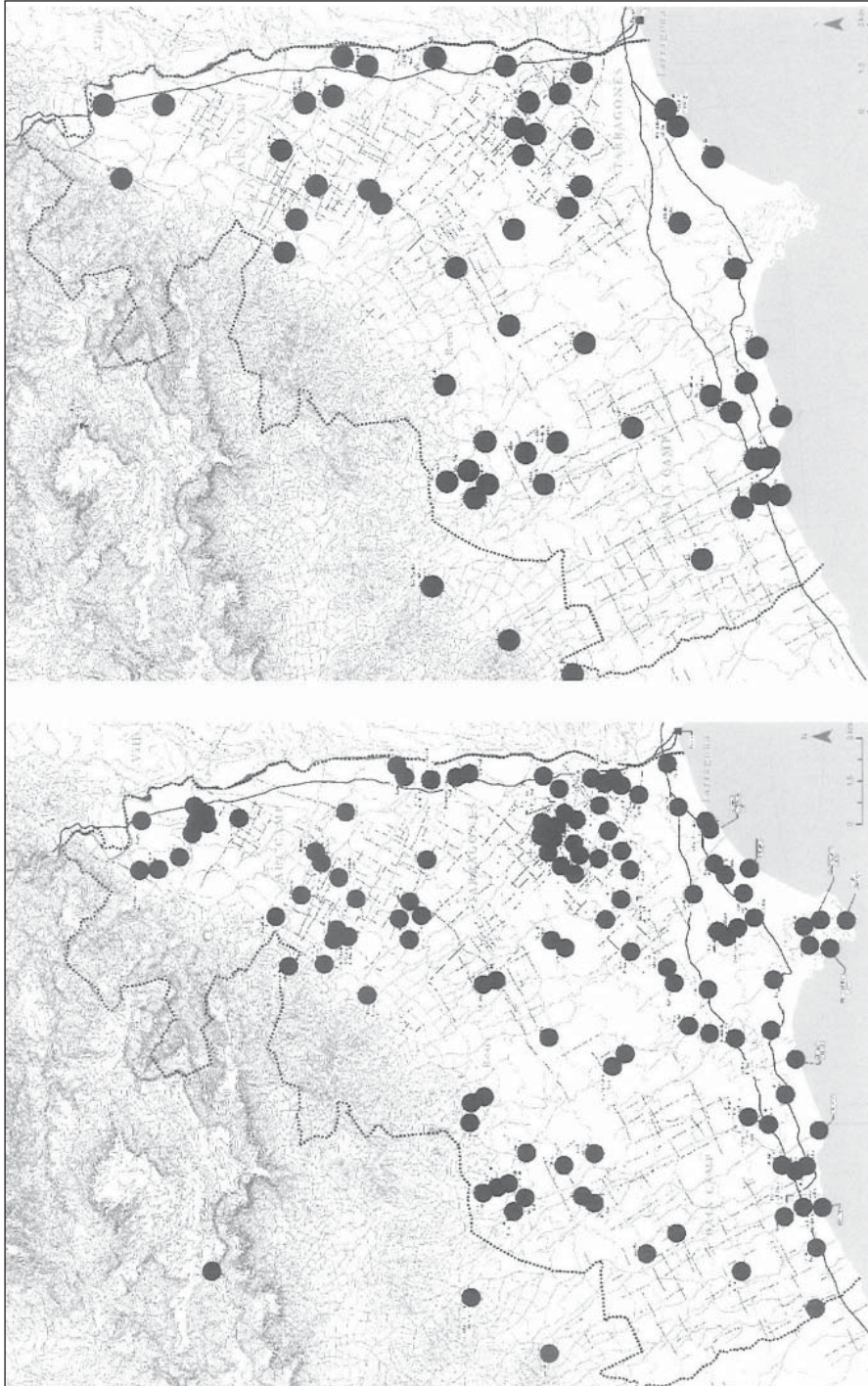

FIG. 1: Evolució del poblament rural romà a l'àrea central de l'ager Tarraconensis, a l'AltImperi (esquerra) i en època tardoantiga (dreta) (font: Prevosti i Guitart 2011, modificat).

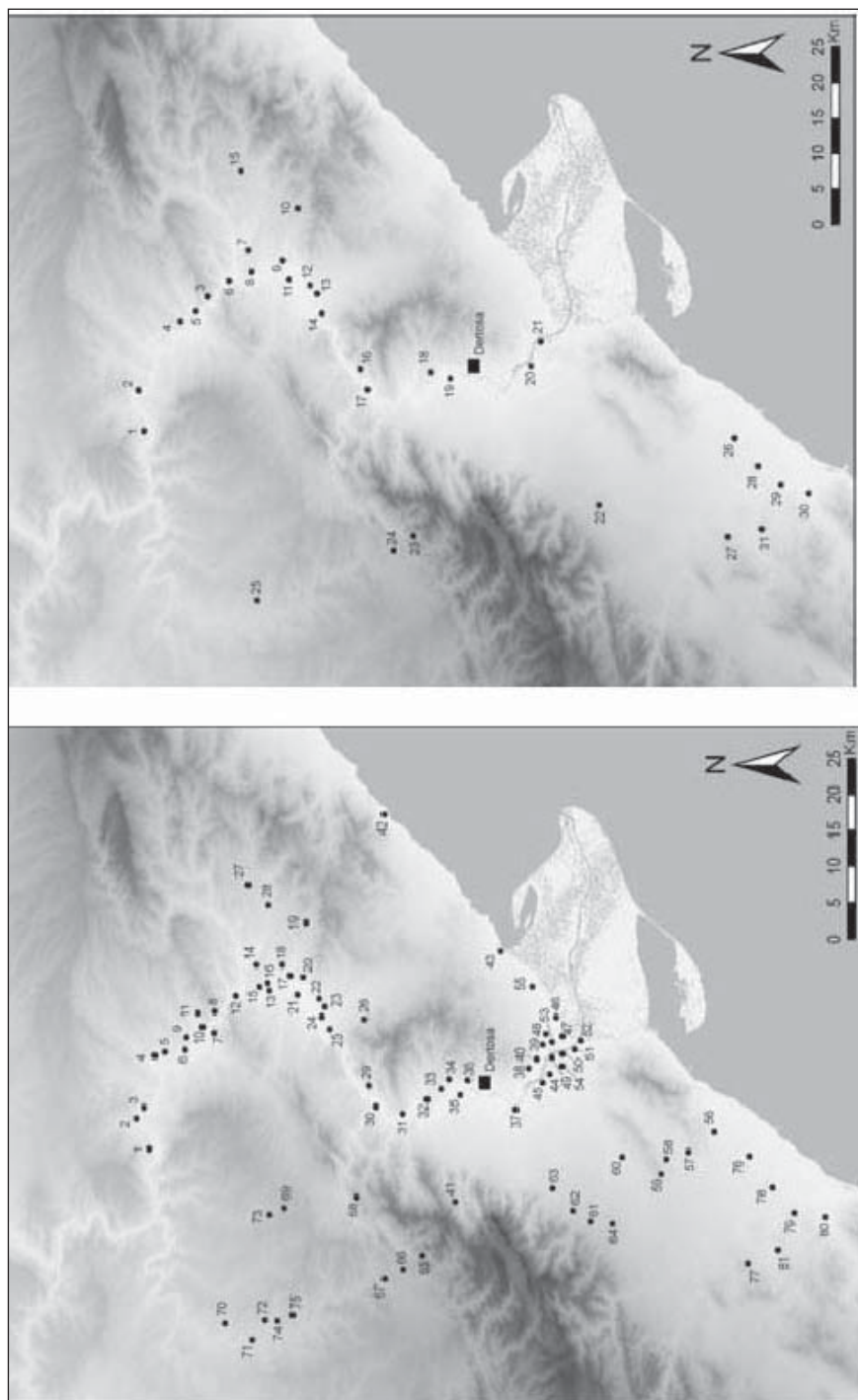

FIG. 2: Evolució del poblament romà al curs inferior de l'Ebre, a l'AltImperi (esquerra) i en època tardoantiga (dreta).

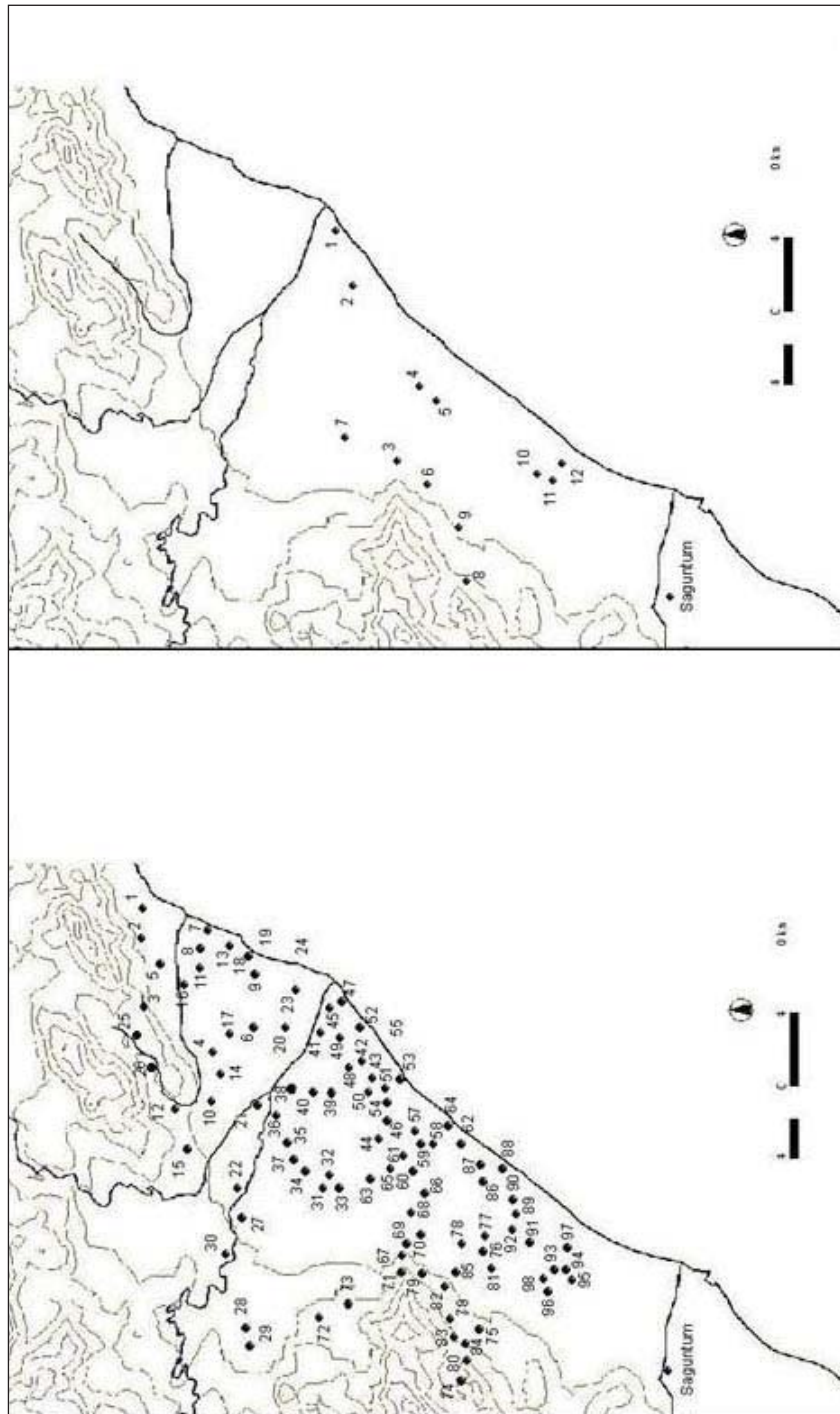

FIG. 3: Evolució del poblament romà al curs inferior de l'Ebre, a l'AltImperi (esquerra) i en época tardoantiga (dreta).

